Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 74 (14798) 1992 чылдың апрель 16, четверг
Солунга ат салган шагы 21.15
Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

«ШЫН» БИРГИ КВАРТАЛДА

Солун болгаш номчукчу

Бистиң республикада үнүп турар солуннардан «Шын» эң-не хөй тиражтыг, хөй номчукчуларлыг, чагыкчыларлыг, бижикчилерлиг солун. Ол ындыг-даа турар ужурлуг. Чүге дээрге бистиң республиканың чурттакчыларының хөй кезии үндезин тыва националдыг кижилер. Оларның хөй кезии кодээде колхоз, совхозтарда мал ажылында ажылдап чоруурлар. Ынчангаш оларның хөй кезии «Шынны» чагыдып алган номчуп турарлар.

«Шын» солун ам бо хүннерде хүнүн-не 29050 муң ажыг тиражтыг парлаттынып үнүп, оон арыннарынга янзы-бүрү темаларлыг чагаалар парлаттынып турар.

Бо чылдың эгезинден бээр солуннуң редакциязынга бижикчилерден 1700 ажыг чагаа келген. Оларның хөй кезии солуннар арыннарынга парлаттынып турар. Хүн бүрү номчукчуларның хөй санныг чагаалары кээп турар. Оларны чүү хөлзедип, дүвүредип турарын номчукчулар бижип турарлар. Бо чылдың эгезинден бээр чурттуң болгаш республиканың амыдыралынга нарын, берге айтырыглар тургустунган. Ол дээрге чурт иштинге өртектерни улгаттырганы, рынок харылзааларынче, хостуг өртектерже шилчээни. Ынчангаш оон-биле холбашкан айтырыгларны номчукчулар дүвүрел-биле көдүрүп, социал амыдыралында бергедээшкиннер дугайын хөйү-биле бижип турарлар.

Чуртта экономиканың ниитә байдалы, социал айтырыглар, чуртта кризисти канчаар ажып эртсе экил дээрзи, азы чер-черге ажыл-херектерни канчаар организастаарының айтырыглары солуннуң номчукчуларын хөлзетпишаан. Мал, чер ажылы, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары, чаа арга-дуржулга, кайы адырда чаа солун, ажыктыг чүүлдер бары кижи бүрүзүн сонуургадып турар. Солуннуң бодунуң талазындан оларже кол кичээнгейни угландырарын чугулалап турары-даа ында.

Социал айтырыгларга хамаарышкан чагаалар хөй. Бараанарны чер-черде садыглап турарында четпестерни, ылангыя кодээде чоннуң амыдырал-чуртталгазында хүн бүрүнүң бергедээшкиннерин, бараанарның өртээнин улгатканы чонну дүвүредип турар. Солуннуң редакциязы, оон килдистери чер-черде байдалдарны тодарадып көрүп, четпестерни эдеринге дузалажырын бирги чергениң айтырыы кылдыр көрүп турар. Солуннуң бижикчи авторларының сонуургаан айтырыгларынга харыы кылдыр республиканың, районнарның харысалгалыг ажылдакчылары-биле интервью, беседаларны чорудуп, чер-черде байдалдар-биле таныштырып, солуннуң арыннарынга парлап үндүрүп турар.

Өртектерниң улгатканы-биле кижилерниң амыдырал деңнели, ылангыя кодээде элээн чавызап турарын чагаалардан эскерип болур. Чер-черде эрге-чагырга органнары, профэвилел, буянныг чорук органнарының талазындан, ылангыя назылап кырааннарже, инвалидтерже, хөй уругларлыг өг-бүлелерже сагыш салырының чугулазы чагааларның сайгарылгазындан көскү ышкажыл.

Черни ажыглаары, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны сайзырадыры, ында четпестер, малчыннарның чугула айтырыглары база хөй санныг чагааларда көдүртүнүп турар. Солун арыннарында ындыг материалдар ам-даа эвээш дээрзин айтыр апаар.

Өртектер улгаттырганы-биле холбаштыр кижилерге, өг-бүлелерге, уругларга карылга дуглаашкыннарынга хамаарышкан билдинмес айтырыгларны номчукчулар эң хөйү-биле салып турар. Чер-черде профэвилел комитеттери, социал хандырылга органнары бо айтырыгларны ам-даа холга быжыг ап, чонга тайылбырларны берип, дузалаар боор дээрзинге идегел улуг.

Кандыг-даа айтырыгны ыяап-ла солун арның таварыштыр тайылбырлазын, харыылап берзин дээр, хөлүн эрттир азырадыкчы хөөннер редакцияны, оон ажылдакчыларын дүвүретпес арга чок. Херек кырында ол айтырыгларны шиитпирлеп көөр, дузалаар, үзе шиитпирлээр организациялар, албан черлери, харысалгалыг кижилер районнарда, кодээ Советтерде, колхоз, совхозтарда, бүдүрүлгелерде ырак эвес кожа турда-ла, редакция солун арнынга харыылап берзин, дузалазын дээри чөптүг эвес боор. Ындыг чагааларны солун арнынга харыылап берип турган-даа бис.

Солун чериниң ажылдакчыларының шиитпирлээр, көөр чугула айтырыглары кончуг хөй. Ол дээш номчукчулар, бижикчилер силерни ол-бо деп сеткилиңер хомудадыр күзеливис бисте чок. Чүгле херектиң ужурун шын билип алзын деп бодап, бо чүүлдү бижип тур бис.

Бойдус камгалалының айтырыглары, чурттаар оран-бажың, ажылга тургустунарының айтырыглары хөй-хөй кижилерни дүвүредип турар. Ол айтырыгларны редакция дорту-биле шиитпирлептер дээрге, шын эвес билиишкин апаар. Ол-ла бүгү айтырыгларны шиитпирлээриниң алыс дөстери чер-черде боттарында туруп турар дээрзин уттуп болбас херек. Районнарда бойдус камгалалының комитеттери тургустунгулаан болгай. Манаа база кижилерниң социал камгалалында профэвилел комитеттери бар дээрзин утпаза чогуур.

Амыдырал-чуртталганың хүн бүрүдеги чидиг айтырыглары кижилерни хөлзедип турар апарган. Амгы нарын, берге үеде рынок харылзааларынче, хостуг өртекче шилчээни-биле холбаштыр ындыг байдалдар тургустунуп турары-даа чөп. Кайда-даа ажыл-агыйның кандыг-даа адырларында багай ажыл-херек, кошкак түңнел, четпес чүүлдер дээрге-ле силерниң биле бистиң шуптувустуң кошкак, четпес ажылдаавыстың түңнели-дир. Кым-даа, каяа-даа ажыл-хереэнге ёзулуг-ла бердинип, долу күш-биле ажылдаар болза, амыдырал байдалывыс моон соңгаар дээредээр дээрзи билдингир.

Бо чылдың бирги кварталында солунга парлаттынган шүгүмчүлелдиг чагааларга харыыларны кончуг эвээшти алган бис. Ол шүгүмчүлелдиг чагааларның харыызын чорутсун дээш хамаарышкан черлеринче солуннуң редакциязы чорутпайн турар. Ол шүгүмчүлелдиг чагааларның хамаарышкан черлери боттары түңнел үндүрүп, харыылаар-харыылавазын боттары шиитпирлээр ужурлуг. Ынчалза-даа чүү кылдынганын биске дыңнадыг харыы кылдыр бээри күзенчиг. Ынчалза-даа чер-черлерде ажыл-херек арыг гас деп чугаалаары черле болдунмас. Ылангыя амгы бо хүннерде ниитиниң малының кыштаглаашкыны, чаш төлдүң камгалалы, сүт саалдазы, часкы тарылгага белеткел ажылдары дээш, кандыг чидиг айтырыглар бисте чок дээрил. Ол айтырыгларны база кичээнгейге ап, дуза кадары — бистиң бир кол сорулгавыс.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң истеп хынаарда, саададыр, хуусаазын узадыр, тодаргай түңнел үндүрбезинге хамаарыштыр хомудалдар редакция почтазында база эвээш эвес. Ол айтырыгларны административтиг органнарның чиге, тода, дүрген шиитпирлээр апаары чугаажок. Чон ортузунга эрге-хоойлу билиглерин нептередири чугула айтырыг болуп турары моон тодаргай-дыр.

Бистиң солуннуң адресинге хөй санныг чагаалар кээп турарын үстүнде айыттывыс. Оларның аразында чамдык чагааларда бижикчилер боттарының санал-оналдарын, ажылда чедер-четпестерни шынныы-биле бижип турар. Ол хиренинде чагааның адаанда адын, адазының адын, фамилиязын, адресин долузу-биле бижиээн боор. Шак ындыг долу эвес адрестиг чагаалар солунга парлаттынмас дээрзин моон мурнунда-даа солуннарга бижип турган болгай бис.

Ол ышкаш байырлалдар, төрүттүнген хүннер таварыштыр боттарының ада-иезинге, эш-өөрүнге, дөргүл-төрелдеринге байыр чедирген чагаалар сөөлгү үеде база хөйү-биле кээп турар. Ол чагаалар өртектиг дээрзиниң дугайында моон мурнунда үнген солуннарга чарлап, парлап турдувус. Ам база катап сагындырып чарлап каары артык эвес боор.

Бирги кварталдың «Шынның» почтазынга хамаарыштыр кыска сайгарылга мындыг-дыр.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

Эң кысказы-биле

КАДААЗЫН ЧОККА

Шынап-ла, чаңгыс-даа кадаазын чок тудугну Чадаанада үлетпүр комбинады кылып турар. Ол бүдүрүлге чери Азия диптиң чоннарының ховар дээн архитектурлуг оран-савазы болур тыва өгнүң тербелей кылган ханаларының тудуштурулгазын баг-биле шидип кылып турар. Чадааның өглер кылыкчыларының чараш өглерин Арменияга база чедирип берген болгай.

Шак ындыг кадаазын чок оран-сава кылыр бригаданы уран-шевер Виктор Сат удуртуп, эрткен чылда бежен өгнү кылгаш, саткан. Бо чылын бригада он беш өгнү кылган. Ону кылырынга кидис, баг кол черни ээлээр. Бүгү-ле чарыгдалдар-биле катай бир өгнүң өртээ 57 муң рубль четкен.

БАЗА БИР ФИРМА

Улуг-Хем районда хереглекчилер ниитилелиниң белеткелдер конторазын садыг-белеткелдиң «Улуг-Хем» фирмазы кылдыр эде организастаан. Ол фирма кодээ ажыл-агый продуктуларын белеткээр, ону шыгжаар болгаш болбаазырадып кылыр. Мал өстүрүп, чоннуң хереглел бараанарын база бүдүрер.

ӨРТЭЭ ӨСКЕН

Ангор өшкүлерниң кыргылдазы «Чыраа-Бажы» совхозта доозулган. Анаа ол ажыл-агыйның төвүнде уругларның «Салгал» садигиниң ажылдакчылары идепкейлиг киришкен. Кыштагларда малчыннарның ажаап кадарган өшкүлерин 95 кижи кыргышкан.

Малчын Өнермаа Монгуштуң 347 баш өшкүзүнүң бирээзинден-не ийи килограмм дүктү алган. Рынок үезинде бир килограмм дүктүң өртээниң 300-500 рубль четкени малчыннарны өөртүп турар.

Бистиң корр.

БИЧЕ КОЛЛЕКТИВТЕ

Суг чокта бүгү-ле бойдус өлүг болур. Чонну суг-биле хандырары дээрге-ле районнарда болгаш Кызыл хоорайда суг системаларындан кончуг хамааржыр.

Бай-Хаактың чурттакчы чонун «Суг каналы» деп тускайжыткан биче коллектив хандырып турар. Ында он четпес кижи бар. Оларның аразындан дөрт херээжен кижи бир хонуктуң иштинде сугну хандырар талазы-биле ажылды башкарып орар. Үш эр кижи суг системазын доктаамал хайгаарап турар.

Ол коллективте бир автомашина, электрилиг канналга аппарады, суг сордурар «УД-4» деп насос быжыглаттынган. Чондан хомудал келирге-ле чоруптар. Бир бажыңның изиг суу төгүлген, өскезиниң хоорзалары чаплы берген боор. Ол бүгүнү биче коллективтиң кежигүннери кылып четтигип турар.

СИСТЕМА ҮРЕЛГЕНИНДЕН

Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозунуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазы бирги кварталдың планын чүгле 93 хуу күүсеткен.

Ооң чылдагааны чүдел, малга чиртир чеми чедишпес бе дээрге, сиген-даа, силос-даа бар. Саанчылар инектерин чедир сагбайн турар бе дээрге, ында хөй инек чок. Саар инектиң саны 115-ле борбак.

Декабрь айда одалга системазы үрелген. Даштан кылган кажаалар хыраалап, сооп турган. Оон уламындан сүт саалдазы кудулаан. Чамдык инектер дегдиргеш өлгүлээн. Чаш төрүттүнген бызааларның аразындан өлүг төрүттүнгүлээннери база бар.

Сөөлүнде одалга системазын кылып каан-даа болза, план күүселдезинге ол улуг когаралды чедирген.

САДЫГЖЫ. ЧОЛААЧЫ

Кайы-даа совхозтарда болгаш колхозтарда малчыннарның манаар чүвелери автолавкалар. Бөгүн кандыг бараан эккелген ирги дижип чугаалажыр.

Улуг-Хем районнуң ыраккы «Ак-Тал» совхозунуң малчыннары Хирлиг-оол Сүктер-оолович Түлүштү манаан турар. Аныяк автосадыгжы кыштының соогунда, чайның изиинде ырак черлерже чоруп шаг болган. Үш чылдың иштинде баштай кайы малчынга челерин безин билир апарган. Эң ыраандан эгелеп алыр.

Калбак-Саарыг, Кызыл-Даг малчыннарының оруу берге. Кадыр-берт чер. Хар эрнир болза, малгашталгаш туруп бээр.

Х. С. Түлүш 1989 чылдан бээр бодунуң ажылынга харысалгалыг чорууп көргүскен. Бо кварталда бараан саарар планын 150 хуу күүсеткен. Малчыннарның чагыгларын колдуунда шуптузун эккеп бээр.

КОСТРОМАГА ХҮРЕЖИР

Хостуг хүрешке херээженнер болгаш элээди уруглар аразынга Хакасияның бирги чемпионады чоокта чаа Абаканга эрткен.

Бо маргылдаага Чөөн-Хемчикте уругларның спорт школазының тренери Виктор Кара-Салдың 8 өөреникчизи киржип чораан келген. Чадааның бир дугаар школазының өөреникчилери Айраа Салчак, Шончалай Сундак болгаш Долчанмаа Шүүней олар боттарының деңзилеринге эки хүрешкеш, ук маргылдааның чемпионнары болган. Ол-ла школадан Надя Ондар, Айлана Монгуш — ийиги, Сылдысмаа Делгер-оол, Шончалай Сат үшкү черни тус-тузунда чаалап алган.

Бо улуг маргылдаага Целиноградтың, Москваның, Новосибирскиниң, Улан-Удэниң, Красноярскиниң база Абаканның шилиндек мөгелери киришкен-даа болза, Тываның спортчу кыстары эки киришкенин демдеглеп, оларга байыр чедирери артык эвес.

Кызылдан Роман Серээдарның өөреникчилериниң бирээзи — ук маргылдааның чемпиону, ийизи — шаңналдыг черлерни ээлээн.

Апрель 21-26 хүннеринде Россияның бирги чери дээш Кострома хоорайга болур маргылдаага олар киржирлер.

(Бистиң корр.).

РФ-ниң улус депутаттарының VI Съездизи

МОСКВА, апрель 14. (РосИТА-СЧТА-ның парламент корр.). Улус депутаттарының Съездизинде үе чедишпестеп турары улам илдең. Дээди Советке эгезинде төлевилээни тос хонук иштинде ону эрттирер дээни болдунмас, хонук-хуусаа узаар дей берген. Ол хүн депутаттар, мурнундагы хүнде дег, Россия Федерациязында амгы үеде күштүг боор турар Конституцияга эдилгелерни ылаптыг, далаш чок сайгарып чугаалашкан.

Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының дээди органнарының аразында харылзааларны чурумчударынга хамаарышкан дөртку кезекче шилчээш депутаттар Конституция комиссиязының харысалгалыг секретары Олег Румянцевтиң делгеренгей тайылбырын дыңнаан. Оон бодап турары-биле, бо кезек Президентиниң, Чазактың, Дээди Советтиң болгаш Съездиниң бүрүн эргелеринге хамаарышкан чүве болганда, ону манаа ам сайгарган хереэ чок деп, ол саналдаан. Баштай Федеративтиг керээге хамаарышкан кезекти сайгарып көөрү чугула деп, ол чугаалаан. «Бир эвес бис парламентиниң, чазактың болгаш Президентиниң аразында харылзааларга хамаарышкан он-он дилеглерни көрүп туруп бээр болзувусса, эрге-чагырганың төлээлелге органнарының, Съездиниң болгаш Дээди Советтиң бүрүн эргелеринче чайлып туруп бергенивис ол. Ынчангаш тус чер эрге-чагыргалары биле дээди органнарның аразында чөрүлдээлерге будалып чыдып бээр чадавас бис» деп, ол тайылбырлаан.

Ынчалзажок Олег Румянцевтиң саналдарын Съезд хүлээп көрбейн барган болгаш Россия Федерациязының чазааның, республикаларның министрлер кабинеттериниң составында кирип турар кижилер чогуур Советтерниң депутаттары болбас ужурлуг дээн эдилгени дораан хүлээп алган. Россияның болгаш оон составында республикаларның ол органнарының удуртукчуларынга база ведомстволарының удуртукчуларынга ол хамаарышпас болган.

Чиктиг деп санап болур чүүлдер база бар. Ленинград хоорайга Санкт-Петербург деп эрги адын эгиткен-даа болза, Конституция чүүлдериниң чамдызында «Ленинград», «Ленинградтың» деп сөстерни «Санкт-Петербург», «Санкт-Петербургтуң» деп солууруңга депутаттар чөпшээрешпейн барган.

ОЛАРНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫКТАРЫН КАМГАЛААР

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Мурнундагы ССРЭ-ниң девискээринде орус дылдыг чурттакчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаары — Россияның дорт хүлээлгези деп, Россия Федерациязының Президентизиниң оралакчызының делегей херектериниң талазы-биле чөвүлекчизи Андрей Федоров медеглээн. Амгы үеде тургустунган байдал ССРЭ-ниң дүрген буступ дүшкенинден болгаш оон-биле холбаштыр эрге-хоойлу талазы-биле таарыштыр көрдүнмээн дыка хөй айтырыгларның тывылганындан хамаарышкан. Мурнундагы ССРЭ-ниң чамдык девискээрлеринде үндезин эвес чурттакчы чонну кыдыралай көрүп турар ындыг эрге-хоойлу актыларын хүлээп ап турар байдалдарда орус дылдыг чурттакчы чоң дуза дилээр ужурга таваржып турар, ынчаарга Россияның оларга дузалаары шуут хүлээлгези апарган деп, РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге интервьюзунга чөвүлекчи айыткан.

Ынчалзажок айтырыг болза, мынчага чедир орус дылдыг ындыг чурттакчы чоңга хамаарыштыр Россия чазаа политика-даа, оларга хамаарыштыр ажылдарның тодаргай майыы-даа чок, ынчангаш хөй-хөй хемчеглер чүгле сөөлүнден барып кылдынып турар чүүлдер боор илереп турарында. Чөвүлекчиниң чугаалааны-биле алырга, Россияның чазаа орус дылдыг чурттакчы чоңга дуза чедирериниң, оларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарының тускай күрүне программазын ажылдап кылыры эргежок чугула.

Эң кыска хуусааларда мурнундагы эвилелдешкен республикаларга Россия Федерациязының төлээлелге черлерин ажыдарының айтырыын шиитпирлээри, Россияның хамаатызы болурунуң албаның ажыдары эң чугула деп, ол санап турар. Хамааты кылдыр хүлээп алыр дугайында дилеглерни, оон үнелеп турары-биле, амгы үеде 7-8 миллион кижи киирип болгу дег. Мындыг хөй сан-түң маажымнаар үени бербейн турар.

Орус дылдыг кижилерниң айтырыгларын доп-дораан шиитпирлептер деп канчап ынча дээр боор, ынчалзажок ол айтырыгларның дыка хөйү ам безин дыка чидиг кылдыр тургустунган. Оон-биле холбаштыр Андрей Федоров орус дылдыг чурттакчы чоңга дуза көргүзериниң Россияга тускай күрүне фондузун тургузарының бодалын деткээн. Ындыг фонд тургустунар болза, элээн хөй айтырыгларны дарый шиитпирлээр аргалар тургустунар, ылангыя Россияже көжер арганы суг хандырары болдунуп болур деп, ол санап турар. Амгы үеде Новгород болгаш Псков областарның администрацияларының удуртукчулары-биле Россияже көжер күзелдиг кижилерге чер участоктарын үндүрүп бээриниң аргаларын өөренип көөрүнүң чугаалажыышкыннары чоруп турар деп, ол уламчылаан.

Боттуг чылдагааннардан Россия Федерациязының девискээринден дашкаар арткан кижилерниң эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле чүткүлдерни чамдыкта Россияның бодунга безин өске чурттарның херектеринче холгаарлаашкын ышкаш кылдыр көре бээри хараадаңчыг деп, Андрей Федоров чугаалаан. Чугаа болза Россия-биле харылзааларын үспес күзелдиг миллион-миллион кижилерниң дугайында чоруп турар, олар чүгле орустар эвес, а Россия-биле төөгүлүг дамырларлыг хөй-хөй кижилер-дир, чугаа болза оларның дугайында чоруп турар. Күрүне оларның эрге-ажыктарын камгалаар дээш бүгү хемчеглерни — дипломаттыг-даа, юридиктиг-даа, өске-даа хемчеглерни ажыглаар ужурлуг.

Субботникке идепкейлиг киржиилиңер!

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА, БҮДҮРҮЛГЕЛЕР БОЛГАШ ОРГАНИЗАЦИЯЛАР УДУРТУКЧУЛАРЫНГА!

Бистер шуптувус боттарывыстың кудумчуларывыс, херимнеривистиң ишти, парктарывыс, скверлеривис, микрорайоннарывыс арыг-силиг, көрүштүг болурун күзээр болгай бис. Ындыг байдалды хоорайның бүгү чурттакчыларының, кызылчыларның шуптузунуң демниг күжү-биле чедип ап болур.

Ынчангаш республика найысылалының чурттакчыларын, бүгү күш-ажылчы коллективтерни Кызылдың чаагайжыдылгазынга, хоорайны арыглап, көрүштүг болдурарынга боттарының үлүг-күжүн киириштиреринче кыйгырып тур бис.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому 1992 чылдың апрельдиң 18-те хоорай субботнигин эрттирбишаан, ону чаагайжыдарының шалыпчы айын апрельдиң 13-тен эгелеп чарлаарын шиитпирлээн.

КӨДЭЭГЕ ЧЕРНИҢ ЭЭЗИ КЫМ БОЛУРУЛ?

Март айның 24-25 хүннеринде Кызылга кодээ, суур, район Советтериниң даргаларының киржилгези-биле Тыва Республиканың чер реформазының талазы-биле Хоойлузун ажыглап эгелээриниң дугайында семинар-хурал болуп эрти. Оон ажылынга республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей, Чер реформазының талазы-биле комитеттиң даргазы А. Т. Сотпа, Кодээ ажыл-агый министерствозундан М. Ч. Сат дээш хөй-ле даргалар, эрге-хоойлу органнарының ажылдакчылары, тускай эртемниглер тайылбыр кылып, чүве чугаалады лар.

Хоойлуга хамаарыштыр тайылбыр берип турган эштерге семинар-хуралдың киржикчилери оларны үзе кирип, айтырыгларны залдан салып турду. Кодээге шагдан бээр туруп келген социал чөрүлдээлерни кымдан артык билир, бөгүнге чедир акша-хөреңги чедишпес. Түреңги байдалда чурттап турар кодээ Советтер ажылдакчылары Хоойлуда көрдүнмээн чүүлдерни айтырып, кудукку черге нии Советтериниң эрге-ажыын кызып турарын шүгүмчүлээни черле чөптүг. Мен база ол шүгүмчүлелге каттыжар-дыр мен «Чер реформазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу чер-чер Советтериниң эрге-ажыын быжыглап, шагдан тура чидигленип келген кодээде социал айтырыгларны шиитпирлээринге кончуг улуг идиглиг шимчедикчи күш болур деп идегеп турган мен. Ындыг эвес-тир. Тус чериниң бот-башкарылгазының эрге-ажыын кызып, удуртулганы төпчүдүп, райкүүскомнарга, оларның чанында тургустунган комитеттерге хынаар, торгаар эргелерни берип турар.

«Чер реформазының дугайында» Хоойлунуң үнериниң мурнунда Советтиң девискээринде бүгү чер оон эргезинге баар, чер дээш үндүрүглер тус чер Совединиң бюджединче кирер, оон акша-хөреңгини кодээниң социал айтырыгларын шиитпирлээринге ажыглап болур харыктыг болу бээр-дир бис деп дижип турдувус. Херек кырында ындыг эвес хире. Хоойлуну ажыглап эгелей бээр дээривиске, чүге өскерли бергени ол?

Кодээ Советтиң девискээринде черниң 90 хуузун совхозка, арат ажыл-агыйларынга быжыглааш, оон кирген үндүрүгнү район бюджединче киирерин чурумчуткан. Кодээ Советтиң эргезинге суурнуң турар черин болгаш ону долгандыр мал оъттаар черниң девискээрин аңгылааш, картазын чуруп берген. Черни багай, шын эвес ажыглааны дээш торгаал онаар эргени райкүүскомнуң чанында тургустунган чер реформазының талазы-биле болгаш бойдус камгалалының комитеттеринге берип турар. Ындыг-даа дижик, а ол органнарның ажылдакчылары кодээ Советтерниң девискээрлериниң колхоз, совхозтарга берген черлерин үргүлчү эргип, чогумчалыг ажылдарны кылып шыдаар бе? А кол-ла чүве кодээге черниң ээзи кым болурул?

Бодап-даа көөрге, тус черде бүгү девискээр кодээ Советтиң эргезинге турар ужурлуг. Колхозтарга, совхозтарга, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга чоок чурттап, ажылдап турар болгаш, кодээ Советтиң ажылдакчылары чер ажыглалын доктаамал хайгаарап, черни багай ажыглааны дээш харысалганы буруулуг кижилерге онаап болур. Чер дээш үндүрүгден, торгаалдан үнген акша-төгерик кодээ Советтиң бюджединче кирерге, а оон район Совединиң бюджединче доктааттынган хууга акша-төгерикти шилчидип бээр. Кодээ Советтиң даа, районда Совединиң бюджедин шак ынчаар хевирлеп болур.

Бир эвес кодээ Советке акша-хөреңги турар болза, ол бүдүрүлгелер-биле керээлерни чарып тургаш, бодунуң девискээриниң социал айтырыгларын шиитпирлеп болур аргалыг апаар.

Мурнуку чылдарда үндүрүгден кирген акшаны долузу-биле район бюджединче шилчидип турдувус. Оон чаңгыс-даа көпеек албайн келдивис. Ол-ла эрги системаны чеже катаптаарыл? Үе өскерилген, рынок харылзаалары шуудап турда, Советтерниң удуртурунуң аргаларын өскертир, эң ылангыя чер-чер Советтеринге боттарының девискээринге хоойлуларының күүселдезин хынаар, бир эвес хоойлуну хажыдып турар болза, Советтиң девискээринде бүдүрүлгелерни, оон удуртукчуларын торгаар эргени оларга бээр херек. Шак ындыг чорук чер-черде Советтер ажылдакчыларының ажылынга сонуургалын көдүрер, экономиктиг угаап бодаашкын-биле ажылдаарынга идиг боор. Орук тудуунга, суур чаагайжыдылгазынга көрдүнген акша-төгерикти база кодээ Советтерниң эргезинге берзе кандыг чүвел? Акша турда ажыл кылдыртыр бүдүрүлгелер тыпты бээр, кодээ Совет база бот-тускайлаң ажылдаар аргалыг апаар болгай.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң даргазы К. А. Бичелдей кодээ Советтерге машиналарны быжыглаарының дугайында дыңнадыгны кылды. Бо удаада чүгле кодээже көрүнүп турары экидир. Автомашиналар-биле шуут хандыртынмаан кодээ Советтерни онзалап көрзе чугула боор. Эргиде дег, таныш-көрүш, тала-дугай, чер-чурт тыртыжып, мурнуку чылдарда автотранспорт ап турган Советтерге ам база машина бере бээри канчап-даа таарышпас. Бир эвес кодээ Совет автотранспорттуг, бухгалтериялыг, долу штаттыг аппараттыг ажылдаар аргалыг апаар болза, «Чер реформазының дугайында» Хоойлу чедиишкинниг боттанып эгелээр. Кодээ Совет бодунуң девискээринге хоойлу дүрүм ёзугаар долу эргелиг ээ болур болза, кодээниң социал айтырыглары, чер ажыглалы, бойдус камгалалы дээш амыдыралда чыглып келген айтырыгларны дүрген шимчедип болур. Чер-чер Советтери, кодээде ажылдап, чурттап чоруур чон бодунуң чуртунуң ээзи болган болза, эки-ле чүве-дир ийин.

Александр КУУЛАР.
Хөндергей кодээ Совединиң даргазы.

Тараажы, часкы хүн келди

СУГГАТТЫГ ШӨЛДЕРДЕН

Үнүш ажыл-агыйының продукциязын бүдүрерин көвүдедир талазы-биле сорулганы шиитпирлээр дээр болза-ла, республиканың ажыл-агыйларында суггаттыг шөлдерниң ажыглалын экижидер ужурлуг бис. Республиканың чер ажылдыг районнары хөрзүн, климат талазы-биле улуг ылгалдарлыг болуп турар. Тарылга шөлдериниң хөй кезии кандаачал хову зоналарында туруп турар. Республикада 46 муң гектар хире суггаттыг шөл бар. Тарылга шөлдериниң суггарылганың шын чурумун сагып келгениниң ачызында тараан культураларының бедик дүжүдүн ап турар.

Шык базырарының күскү суггарылгазы кол чүүл болуп турар. Күскү суггарылганы чорударының аргазы, чазын тарылга мурнунуң суггарылгазын боттандырары, кышкы үеде сугну булуктадырып суггарары — ооң кол утказы ында. Бүгү шөлге хөрзүннүң өл-шыгын бүрүн чедиштиргеш, ооң соонда шын суггарылганың күсели-биле хөрзүннүң шык болур чоруун долу хандырар.

Эрткен чылдың күзүнүнде бо чылдың дүжүдүнге хереглээр суггаттыг шөлдерниң эвээш кезиинге республиканың ажыл-агыйлары суггарылганы чоруткан. Чедир кылдынмаан ажылдарны эдип алыр сорулга-биле чамдык колхоз, совхозтар кышкы үеде булуктадырып суггаргаш, доңурар арганы база ажыглаан. Шак ындыг ажылдарны Улуг-Хем, Таңды, Чөөн-Хемчик районнарының совхозтары чоруткан. Шөлге ынчаар доңурган дош часкы үеде оожум эрээш, хөрзүнге үр кадагалаттынып артар. Амгы хүннерде чылыг үе чедип келгени-биле ынчаар доңурган дош хөй сугну берип эгелээн. Суггатчыларның сорулгазы болза, тараа, сиген шөлдеринге, одарларга ооң өл-шыгын чедиштир ажыглаары болур.

Шак ындыг багай эвес дуржулганы «Шекпээр», «Чыраа-Бажы», «Октябрь 30 чылы», «Коммунизмниң херели» совхозтар, «Сосновское» бүдүрүлге-дуржулга ажыл-агыйы, «Межегей» аттыг коллективтиг бүдүрүлге чылдың-на ажыглап, суггаттыг шөлдерден багай эвес дүжүттү өстүрүп ап келгеннер. Сугну ынчаар ажыглааның түңнелинде олар чайгаар үнген болгаш тарымал сигеннериниң бир гектарындан-на 4-5 центнер дүжүттү артыкка ап турар.

Суггаттыг шөлге ажыглаар часкы сугну чогуур үезинде хөрзүнче синирип алыры эргежок чугула. Часкы суг Тываның байдалдарынга дораан-на эвээжей бээр болганда, суггарылганы ийи-үш ээлчеглиг чорудары кончуг ажыктыг. Ынчаар ажылдаар болза бо чылдың бедик дүжүдүн өстүрүп алырының магадылалын тургузуп ап болур.

Михаил ХАЗБУЛАТОВ.
Үнүш камгалалының республика станциязының начальниги.

ХАТ ЧОК БОЛЗА, ХААК БАЖЫ ШИМЧЕВЕС

Хүндүлүг директор Эрес-оол Чүчүк-оолович.

Бо чылдың февраль 20-де «Ленинчи орук» солунга «Хоочунну хомудатпаңар», февраль 27-де «Шынга» парлаттынган «Кыдыглаткан малчыннар» деп материалдарымга харыы кылдыр үнген «Шууғаар бетинде бодаңыр» деп чүүлдериңи кичээнгейлиг номчуп таныштым. Чүү дээр боор, сагыш-сеткилдиң хайныышкыны-биле бижиттинген материал-дыр.

Мээң материалымда силерниң куду көрген дорамчылалдыг сөстер чок. Чүгле ажыктыг үүле-херекти кылган кижиниң күш-ажылы «Сүт-Хөл» совхозка, оон директору Э. Ч. Кууларга үне чок болганы ол бе?» деп бижээним шын чүве. Бо сөстер силерниң ол хире килеңнээн сеткилиңерни оттурганы ол чоор бе?

Бир эвес хамаатының ат-алдарын болгаш төлептиг чоруун баксыраткан медээлерни массалыг информация чепсээниң нептереткениниң түңнелинде, хамаатыга моральдыг когаралды чедирген болзумза, шак ынчан «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 62-ги чүүлүн ёзугаар судка-даа хемчег алзып болур ийик мен.

Мен бодумну силерниң мурнуңарга буруулуг мен деп санап шыдавас мен, мээң арын-нүүрүм арыг ышкаштыр. Назы-хары дөгүй берген, алдар-аттыг малчын Сертен-оол Делгер-оолович Монгуштуң чугаалааны-биле ук материалды бижээним шын. Кижи кижиге бүзүрээр болгай. Бүзүрел, ынакшыл, идегел чок болза, бо берге үеде канчап чурттаар бис? Бот-боттарывысты балдырлажып, тырттпарлажып, артык сеткилдиг чоруур болзувусса, өөлелиг чуртталга турбас.

Солун дамчыштыр харыы

Малчынның хомудалынга хамаарыштыр бирден-бирээ чок, тодаргай харыы бергениңер эки-дир. Ол ышкаш малчын С. Д. Монгуштуң дугайында коңчуг эки характеристиканы бергениңер мени өөртү. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң, ленинчи юбилей болгаш «Беш чылдың шалыпчызы» медальдарның эдилекчизи, ат алдарлыг, хүндүткелдиг малчынга журналист кижи чүге бүзүреп болбазыл? Мээң орнумга малчынның аалынга «Ленинчи оруктуң», «Шынның» азы төп солун «Правданың»-даа кандыг-бир корреспондентизи барган болза, мээң бижээним дег материалды бижип каарынга бүзүрээр мен. Бодап-даа көрүңер даан. Кандыг-бир саанчы, тракторист кижиге журналист ужуражып чугаалашкаш, шын бе, меге бе деп даргаларже маңнап турган херээ чүү боор. Кандыг-даа хосталга чок ышкажыл, журналист хол-будун бектедип алган база катап-ла үстүкүлерниң айтыышкыны, чөпшээрел хыналдазы-биле ажылдаар апаар-дыр.

«Шаг шаа-биле турбас» дижир болгай, чагырып дужаар система дүшкен, ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократияның үези келген-дир. А силерниң харыыңардан таптаашкын үези деп адаар ебок, дидиренчиг үениң тыныжы кээп турар-дыр. Бурган өршээп, ол коргунчуг үениң эрткени — чаяан-дыр. Оон башка кандыг-бир партия райкомунуң эжиинде силерниң билдириишкиннер ёзугаар хемчег алыры-биле өл хаак дег, сириңейнип олурарым чадавас..

Журналист чоннуң эрге-ажыын камгалап, чон дээш ажылдап чоруур. Солун арнынга журналистерни мелегей кижилер кылдыр көргүзүп, куду көөрүнге удур мен. Ол дээрге шүгүмчүлелдиң кызыпкыйып турары деп санаар апаар.

«Ук чүүлдү кандыг-даа үндезин фактыларга даянмайн бижээн...» деп сөстериңерни хүлээп ап шыдавас мен, чүге дээрге материалды мен чогаадып биживээн мен, дириг херечи болгаш ёзулуг автор, хоочун малчынның негелде-хомудалын илереткен болгай мен.

Бир эвес малчын кижи солун арнынга совхоз директорун күгүлдээн деп бодаар болзуңарза, суд таварыштыр негежир эрге силерде бар-дыр. Мээң сүмем ол-ла-дыр.

Малчынның сеткили чүге хомудаанын? Хат чок болза, хаак бажы шимчевес болгай.

Хүндүткел-биле Түлүш КАРЫМА.

Чөөн-Хемчик район.
Чадаана хоорай.

БОДУ-ЛА ХӨДЕЛИР АПААР-ДЫР

Кандыг чурттап ор сен, малчын?

Сөөлгү чылдарда, ылангыя бо чылдың эгезинден бээр малчыннарның амыдыралынга, хандырылгазынга бергелер бо-ла туруп келир апарган. Кол-ла чүве — аъш-чем, идик-хеп аймаан оларга чедиштир хуваары, аргалыг-ла болза, кодан бүрүзүн оюп эртпезин. Ынчалза-даа амыдыралга ол четчири-биле боттанмайн турар. Ынчангаш хомудалдарның хөй болуп турарының бир кол чылдагааны ында. Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң хойжузу К. М. Монгуштуң бодалы, сагыжы база-ла ол-ла четпестерге дүүшкек чорду. Чоокта чаа оон-биле чугаалажып олурувуста ол мынча дээн:

— Хойжуларны автолавкага бижиглап кааныңдан бээр бистиң амыдыралчы хандырылгавыс шоолуг эвес апарган: ол автосадыг айда ийи катап кээр. Чамдыкта шору бараанныг-даа болур-дур, а хөй таварылгада кижиге херек чүтүла бараанар чок боор чүве-дир. Анаа идегээш олуруптар болза, хойжу кижи бодунуң өг-бүлезин чүнүң-биле чемгерерил, кымдан барып дилениирил? Боду-ла хөделир апаар чүве-дир. Ам чүнар саванывыс-даа, чигиривис-даа чок. Ынчангаш ам суурже хайдынып кирер ужурга таваржыр кижи-дир мен. Анаа баарга, биске ындыг белен чүве кайда боор. Биске дөмей-ле садар эвес. Анаа-ла аъш-чем, идик-хеп садыглары кезип, көрүп алгаш, дедир ээптер — бо-ла-дыр. Сөөлгү бир чорааш, садыгжы уруглардан дилеп тургаш, алды хлебти арай боорда садып алдым. Өртээ мырыңай талыгыр-дыр. Бир хлебтиң өртээ 17 рубль болду. Өртээ аар дээш өлбес болзуңза, аштаар хырын ала-чайгаар негей бээр, каш акшаны харамнаны-харамнааны садып алыр ужурга таваржыр-дыр. Чүге ынча дидиң дээр болза, мындыг чүве. Чүл дээрге бистиң акша-шалыңывыс ындыг-ла коңчуг улгатпаан. А бараан өртектери оранчок барган.

Ажы-биле чугаалаарга, бо херээжен хойжунуң бодалдары мал ажылында ол ышкаш чүс-чүс кижилерниң сагыш-сеткили-биле бүрүн дүгжүп турар. Бичии санажылгадан кылыптаал. Клара Монгушовна бодунуң ийи оглу — Александр, Геннадий суглар-биле февраль айда 1990 рубль алган. Бо дээрге үш кижиниң алганы ниити акшазы-дыр. Ол дораан-на далганга 360, сапык идикке 360 рубль чарыгдаан. Хереглээни өске хеп аймаа база бар. А ижин-хырын — ол бирги чергениң айтырыы ышкажыл. Мынчап кээрге ыя оон чүү артар-дыр.

Хойжу авашкылар Үш-Хадыда бо кыштагга чаа көжүп келген. Олар ында ийи кодан хой ажаап, кадарып турар. Бир коданны немеп алган. Чылдагааны— оон кадарчызы малдың деңгилде-күжүн баксыраткан. Ынчангаш дүргенне хүлээдипкеш, суурже көже берген. Дээнып алган болганда, ажыл коңчуг: хойжу өг-бүлениң анаа орар шагы барык чок. Оларның ажылы эртен алды шакта эгелээр. Клара Монгушовна авазы-биле келээн хураганнар ыдып турда, Александр, Гена ийи алышкы коданда малдың деңгилде-күжүнүң аайы-биле сула, сигенни тарады салып, оларны чемгерер. Хойжуларның чугаазы-биле алырга, сиген курлавыры апрель айда төнер. Ынчалза-даа холуксаалыг чемин, суланы совхоздан немей эккеп берип турар.

Бо кыш берге болза-даа, ам оларның коданында байдал ындыг-ла улуг дүвүрел чогуң улуг хойжу чугаалап олурду. Бо кыштагга кээр мурнунда олар өске черге турган. Ниити малчын стажы он чыл. А бо совхозка хой кадаргаш, алды чыл ажа берген. Чыл санында шору көргүзүглерлиг болуп турар. Төрүүр 100 хойдан-на 83-85 хураганны өстүрүп доруктургаш, өске коданнарга үзүп берип келген.

Хөй мал аразында шуут-ла хорамча чок дээр болза, шын эвес апаар. Малдың баары аарыыр таварылгалар бар. Оон түңнелинде элээн каш шээр мал хораан. Ынчалза-даа совхозтуң мал эмчилери ол аарыгга удур шиитпирлиг хөделгениниң соонда, бо коданда төрүүр хойнуң хораар чоруу дыка кызырылган.

Хойжу авашкылар аренда керээзи-биле ажылдап турар. Эрткен чылын чамдык кол көргүзүглер талазы-биле керээде айыттынган дугуржулгаларны күүсетпейн барганы-биле чыл төнчүзүнде өг-бүлениң орулгазы ындыг-ла коңчуг улуг эвес болган. А бо чылын олар совхоз-биле керээ чарбаан. Ажыл-агыйның шээр мал талазы-биле бухгалтери оларга чүгле чек эккеп берген. Ол-ла. Бир эки чүвени эгелеп алгаш, бир-ийи ай, азы чартык чыл хире кызымак, негелделиг ажылдап бар чыткаш, а оон соонда чоорту оожургап, олче сагыш салбастай бээр эрги хоочувустан ам-даа үнмээнивистиң бир көскү чижээ ол эвес-тир бе? Маңаа тайылбыр кылган ажыы чок боор. Экономистерниң талазындан тургустуна бээр шак мындыг күзенчиг эвес чүүлдер аренда керээзи-биле ажылдап чоруур хойжуларның эки ажылдаар дээн күзелинге, өг-бүле бюджединге хөй орулга киирип алыксаан бодалынга ажыы-биле шаптык кылып турары ол ышкажыл. Шак мындыг чижектер чүгле бо совхозта эвезин билир мен. Артында-ла херээжен кижи болуунуң оолдары-биле частың бо берге үезинде ийи кодан малды хүлээп ап, чаагай сеткил-биле шак барымдаалавайн ажылдап турда, анаа моральдыг деткимче көргүспейн барганы дыка элдептиг-дир.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧООККА ЧОВАНЧЫГ

«Искра» совхозтуң мал кадарчыларын эргип чорааш, чоокка човаңчыг, ыракка ыянчыг чүүлдерге база таваржып чордувус. Теректиг деп черде кыштаан Шыргай-оол, Коңгар-оол адашкыларның кадарганы 130 ажыг (баштай турганы) молдургалары чудааш, өлүп турар болду. А олардан ырак эвесте, Шиви-Кудуруунда кыштаан Курут-пай Кара-Салдың молдургаларының күш-шыдалы эки, хүр кыш ашкан, дешкилежип маңнажып турар. Кожа малчыннарның коданнарында байдал чүге мырыңай ийи аңгыл?

Кызыл-Хавакта Борбак-оол Сат, Олег Монгуш дээш, кезек малчыннарның коданнарынга Шыргай-оол адашкыларның коданындан аппарып каан 10 молдурганың бежи чыдыпкан. Оларны хендир-биле баглааш, тургузу тыртып, аксынче кара шай кудуп, чемгерип турган черинге чеде бердивис. Кыс молдургаларның төрүүрү төрээш, эстенгизи чалараваанындан ол-ла черде чыдарын көөрге, каракка чаржыычыг чорду. Аныяк кыс молдургаларны аңгы коданга тургуспайн, эр, кыс кылдыр холуштур тургузарга, оларны бугажык молдургалар эдерип каан болган. Бо дээрге малды эр, кыс, назы-хар аайы-биле аңгы-аңгы коданнарга тударының зоотехниктиг негелделерин каржызы-биле үрээни болур-дур. Анаа буруулуг кижилер совхозтуң мал ажылының специалистери, малды кадарып турар малчын кижиниң бодунуң бурузу болуру чугаажок. Ол дугайын айтырывыска, Шыргай-оол адашкылар огулуг харыы бербес: «Кады чайлаан аалдарывыстың бугажыктары эдерип кагды ыйнаан» диштилер. Оларның кыштаанда, эвээш-даа бол, сигенни, Таңды районга эккелген сенажты дүжүрген. Амга чедир дириг арткан молдургаларны чүгээр час ажырып алыр боор деп идегээри арткан.

Сөөлгү үеде пенсияже үнген кырганнар боттарының малын азырап өстүрүп, кайы-бир черде чурттап олурар болгай. Оларже база «Искра» совхоз, Бажын-Алаак кедээ Соведи база сагыш салыр болза эки. Кырганнарны барып караатаар, дузалаар, аъш-чем аймаа-биле хандырар, эмчи дузазын чедирер дээш, кандыг дузаны оларга чедирип болбас боор. Ол ышкаш кырганнарның малының байдалынче база сагыш салыр херек. Шиник-Караның хуу хою кодурлаан, 10 баш өлген. А оон аалындан ырак эвесте Танов Ондар совхозтуң хуналарын, кошкарларын кадарып турар. Ол кошкарлар, хуналар чоокта аалдарның малы-биле каттыжып, кодурлап болур. Ындыг чүүлдү болдурбас дизе, хууда малдың аарыыр чоруун чок кылыры-биле профилактиктиг ажылдарны чорудар апаар-дыр. Совхозтуң аныяк кыс молдургаларының боозааны база хууда мал-биле совхоз малының каттышканының уржуу. Шак мындыг баштай кээрге, шоолуг-ла эвес чүүлдерден малчын кижиниң харысалгазы эгелээр. Малды аартпас, чудатпас дизе, малчын бүрүзү харысалгалыг болуру чугула, ынчан малывысты кедүрүп тургузуп турбас ийик бис.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чадаана хоорай.

ХАРЫЛЗАЖЫРЫ ТААН БЕРГЕ

Тыва шаанда тускай догуннаан турда, даштыкы күрүнелер-биле эвээш-бичии-даа бол, харылзаа тудар аргаларлыг турган. Ол дугайты ТАР төөгүзүн шинчилеп чораан болганымда, чүгээр билир мен.

Ол үе мындыг сайзырангай эвес, аът-хөл, азы хөвар чычааннар чоруп турган. Орук чок, шуут-ла аът оруу-биле тутсуп билир. Чогум телефон харылзаазы кызыы. Дарга, сайыттарга-даа. Почта-биле чагаалажыры безин белен эвес. Хуу кижилер — чорумалдар колдуунда аас дамчыштыр чугаалар «дажып», чоруп турганнар. Дыка ак сеткил-биле, сөс-домак хажыдар ужур турбаан.

Аът-биле улус аргыштырар өртээлдер доктаамал ажылдаар: чорумалдар тускай таңмалыг, бүзүредилге бижии-биле аътты алыр. Оон дараазында өртээлге солуур. Ындыг чорумалдарның аъттарын дедир доктаамал өртээлдеринче аппарып чедирер, ажаар-тежээр улаачыларлыг-ла болгай. Ол-ла бүгүнү чоок-кавының арбан (каш өг-бүле) суму, араттарының күсели-биле онаг ёзугаар хуусаалап азы оочур ёзугаар үндүртүп алыр, азы доктаамал-даа болур. А чорумалдар, улаачыларга хонар, чемненир өг доктаамал турар. Ол өглер чорумалдарны болгаш улаачыларны эки ашкарар-чемгерер, чамдыкта хондурар-даа. Чорумалдар далаш чоруктуг, чүгула херектерлиг болганда, олар дүн-даа дивес, карак кырты өжүрүп алгаш-ла, чедер черинче дүрген түтсүптер. Четкижеге аът аксы тыртпас, хап-ла орар, ол-ла.

Ам бодаарга, бо чаңчыл амгы бо сайзырангай шагда багай ажылдыг харылзаа ажылдакчыларындан хөй катап дээре деп чугаалап болур. Өртээлдер-биле улаачылаар арга бурунгу Чөөн чүкке нептерээн турган. Чижээлээрге, Египетке 5000-даа чылдар мурнунда-ла. Бо арга дыка ажыктыг. Чижээ, Бурунгу Египет изиг от дег элезиннерлиг, изиг хаттарлыг, Индия изиг, шык шыргайларлыг, Бурунгу Кыдат, Тибет база-ла кадыр-берттерлиг, хаттыг, чаъстыг, изигде изиг, соокта соок, а Тываның кадыг-берге агаар-бойдузун маңаа чугаалааш чоор.

Ол үелерде бөрүлер сүт Тывага, ылангыя ыракта черлерже 30-40, 100-100-ү биле чиш хайын, аъттыг, чадаг кижилерже дидими-биле халдап, ылангыя шанактыг кижилерни, бир эвес бичии-ле эптиг чер болза, кедеп, халдаар турган. Адыглар-даа чайын кызаалаарга келеп, халдап болур. Ол-ла бүгүнү тывалар база эки билир, ынчангаш бүгү аргаларын, эвин бодап билир турган.

Мынчап келирге, бабай-согай, чалгаа, аамай мөзүлүг эрлер кайын улаачы болуп ажылдаар дээр силер, улаачы дээрге эрес эрлерниң ажылы-дыр. Кижи мөзүзү ынай, иделгел чоктар маңаа бырашпас. Чүреккир, тывынгыр, эрес-кашпагай эрлер улаачылаар. Хамык-ла ужур олар аът малга аажок ынак, оларны камнап, хайыралап билир. Аът оларны билир. Өртээл аразы 40 хире километр, чижээ, Кызылдан Элегес-Аксы чедир. Амгы дорт, чазаглыг эвес, ыргак-дагыр аът оруу-дур ийин, дөш-даа үнер, кудургайны куду-даа бадып турар.

Бо бүгүнү чүге чугаалаксай бергеним — Моол-биле харылзааның бергезин каш-каш чылдарны улай көрүп келгенимде. Ында уругларым доктаамал чурттап турар. Чагаа дыка үр болгаш четсе, чедер, четпезе, ээп-даа кээр, азы бажы-биле чиде-даа бээр. Бодап көөрүмге, чүгле Тывага бо бүгү хамааржыр боол турар: Москвага, Иркутск, Улан-Удэге кижи чоруп тура, кажан күзей-дир сен, ынчан чугаалажыр болур чорду. А чагаа дораан-на хыртыладып чеде бээр.

Моолдан-даа бо черлерже харылзаа тудары шуут-ла оюн-чук. А бисте Тывада хилинчек. Телеграмманы безин дүй тудуп-ла турар. Кижи амыдыралынга чүден чүү-даа тургай. Паспорт кылыр черге база берге турган. Ам харын дыка-ла экижээн, мактаар мен.

А харылзажыр чуруму коңчуг кызагдалдарлыг. Айда 2 катап чагаалажырын чүгле чөпшээрээн болур. Хааржакка чүве чорудары ам та кандыг? Ында ажылдап олурар ажылдакчылар чүгле «Хоруглуг» дээр бо-ла. Орта харылавас. Кажан, кым, кандыг саавырбиле хорааныы тайылбырлап, көргүзүп-даа шыдавас. Бир кижи билир, бир кижи билбес, бир кижи ынчап кел, мынчап кел дээр, ынчап турда, тылчылы-биле эртип-ле турар. Бо-ла. Чижээ, телеграмма чорударда сүт, эгезинде дыка берге болур чорду, ону бижиири безин бистинниден сыр өске. Эге баштай кижи адын бижиир. Ол-ла бүгүнүң дүрүмүн кижи падын барап турган тыптырар. Телеграмма дээрге манаттынмас медээ-дир.

Мурнунда төп почтадан ийи-чаңгыс чугаалашкан мен, 70 чылдарда-ла, 80 чылдар эгезинде, ортузунда «ында келбээн», оон оларже моон (Тывадан) «мында келбээн» болуп мегеледип кара шаавыс төнген. Хамык-ла бүрүү шак бо Тывада болур чүве чорду. Мыя бо Тывадан чүгээр Улан-Удэже бодум четкеш, Тываның мегезин туткан-даа мен, 1987 чылда. Шак мындыг харылзаа баксыраан оран-дыр бо!.. Чогум кымнарының буруулуун өлүп-даа чыткаш тодараттырып билип алыр арга чок, олар шынныг ол-ла, а харылзаан «кара шооча артында».

Сөөлгү 4-5 чылда телефоннажып чадаштым. Ам дам барды. Чылдагааны олар эки билбес: «Монголия закрыта», «Москва или Новосибирск не дает нам» — харыызы бо-ла... Оон алырга, Моол-биле телефоннажыры шуут болдунмас. Азы хоруглуг бе? Азы чүгле мээң хоруглуг бе?

Улан-Батордан бажынче долгап боор хире. Чамдыкта дүне безин долгай каап тар турган. Ам талаар. Телефонумну Чоксум хавырып алгаш, Саян артындан келген орус кижиге дамчыдып берди. Оон судтажы бээримге, мегелеп будап, тыва кижиге дамчыда каапты. Оон-биле мээң эргем үреп, хоойлу-дүрүмге дүүшпес херек кылып, оон эрткеш, нүгүлдеп туруп берди...

Мен 1960 чылда 10 чыл оочурлааш, телефон деп чүвени арыг шыны-биле алган мен. Мооң-биле телефон харылзаазының талазы-биле эш Чоксумдан шынгыы негеп, солун дамчыштыр харыы бээрин дилеедим.

Екатерина МЫНДРИМА.
Кызыл хоорай.

Чылдар болгаш кижилер

САДЫГЖЫ ОЧУР АКЫЙ

Бай-Тайга, шынап-ла, бай-ла болдур ийин. Оон эң-не кол байлаа — күш-ажылчы кижилер. Оларның бирээзиниң амыдыралы, ажыл-ижи-биле таныжып көрээлиңер.

Очур хөй урут-дарыглыг, ажыл-ишчи ээлерлиг өг-бүлеге төрүттүнген, анаа төлептиг аажы-чаңга кижизиттинген, күш-ажылга хандыкшаан. Ынчангаш ол бичиизинден эгелээш, ада-иезиниң малың кадарып, тараазын тарып, ажаап ажылдап келгеш, эрестиин, кежээзин көргүскен. Школага ол өөренмээн, ынчан Көп-Сөөкке-даа, Тээлиге-даа школа турбаан. Тыва үжүк-бижик үндезилеттинип тургустунарга өске эш-өөрү-биле бир дөмей, ону улуг сонуургал-биле боду өөренип алган. Үжүк-бижик өөреңиринге, ылангыя сан санаарынга, бодаарынга коңчуг сундулуг, хандыкшылдыг оол турган. Чаңгыс класс дооспаан-даа болза, политиктиг ниити билии шыырак кижилерниң бирээзи болган.

Ол аныяанда-ла сумунуң хөй-ниити херээнге, ажыл-ижинге киржешкен, 1937 чылда Көп-Сөөк сумузунга дерги садыглап кирген, оон бээр ажылчы чонну үлетпүр болгаш аъш-чем бараанныры-биле хандырар херекке бодунуң күш-ажылын тураскааткан. Шилип алганы ынак мергежилинге ажылдап келген чылдарында чонунуң негелделерин, херегледдерин өөренип көрүп тургаш, бараанар-биле четчири-биле хандырып турган. Хереглекчилериниң дилеглеринге коңчуг-ла дыңнангыр кижи. Кым чүңү, кандыг бараанны чагый-дыр, ону алыры-биле районнуң хереглекчилер ниитилелиниң удуртукчуларынга, тускай эртемниглеринге чедип, складтарга кирип тургаш, чагыткан бараанарны ынап-ла тыпкаш, чедирип бээр чаңчылдыг. Шак мындыг дыңнангыр, ак сеткилдиг, кызымак күш-ажылы-биле чоннуң хүндүткелин ол чаалап алган. Оон уламындан улус ону хүндүлеп «Садыгжы Очур акый» деп адап турары таварылга эвес.

Садыг шугумунга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келгеш, Очур акый хөй удаа чарыштың тиилекчизи болуп, эвээш эвес хүндүлүг бижиктер, өртектиг белектер-биле шаңнаткан.

Чоокта чаа Бай-Тайганың Тээлиге чорааш, Очур акыйга ужуражып, амыдыралы-биле таныжып чугаалаштым. Оон хары 75 ажып турар. Бо чылдарның дургузунда чонунга төлептиг бараан болуп, ажы-төлүн азырап өстүрер дээш бүгү-ле билиин, арга-мергежилин, күжүн үндүрүп, чай чок ажылдап келген, төлептиг ишчи. Оон сеткилиниң бир-ле чүве хомудадып чоруур. Мынчага чедир оон чурттаар бажыңы чок, ону бээр дээш кым-даа сагыш салбайн турар. Ону дыңнааш, мээң сеткилим аарыды. Шынап-ла, мынча кырыгыжеге чедир бажың чок чурттаар деп чүве берге-дир. Бай-Тайга райкүүскомунуң, Тээли кедээ Совединиң удуртукчулары Салчак Седеновичиге дарый бажың бээри чугула-дыр. Ону даргалар өөренип көөрүн күзээр мен.

Салчак Седенович алды оолдуң, ийи кыстың адазы, оларны эки аажы-чаңныг, ажыл-ишчи кижилер кылдыр өстүрер дээш бүгү-ле чүүлдерни кылып, ылангыя бодунуң садыгжы мергежилинге хандыкшыдар хемчеглерни алган.

— Ачам, аваның уругларының уруглары 40 ажып турар, оларның дыка хөйү тускай өөредилге черлери дооскаш, ажылдап чоруурлар. Оларның иштинден он хире кижи садыглап, бухгалтерлеп, чонунга бараан болуп, кырган-ачазының херээн салгап алганнар—деп, Очур акыйның оглу Шириин-оол чугаалап турар.

Төрээн чериниң чонунга төлептиг бараан болуп чораан садыгжы Очур акый назы-хары улгаткаш, пенсияже берген дыштанып орар, оон хандыкшылдыг херээн оолдары, уругларының уруглары уламчылап чоруурлар.

Доржу ЧЫМБА.

БАЙ-ТАЙГАГА ӨӨРЕНИП АЛДЫМ

Тээлиде бо чылын чаа ажыглалага кирген Дойбухаа Хертек аттыг, ийи каът чурулга школазынга Киров Түлүшович Хунанга ужуражыр, оон чогаадыкчы ажыл-херээ-биле элээн хандыр таныжар сорулгалыг чеде бердим.

Адакы каътта бир улуг, делгем өрээлде чурулга школазының директору Олег Барба баштаан бөлүк аныяк оолдар-биле кады чонар-даштан кижи бүрүзү туступа дириг амытаннар дүрзү-хевирлери сиилбип чазаан, чай-шөлээн чок ажылдаан орлар. Келген херээм чугаалаарымга, ол чазап орган тезин бурунгаар сунгаш, ылавылап, топтап, хынап көргеш, бир черин эде чонуп, шеверлеп кааш, камныы коңчуг салып кагды.

Оон мени ийиги каътта бир хостуг өрээлге эдертип аппаргаш, мээң сонуургаан айтырыгларымга күзелдии-биле харыылап берген.

— Өскен-төрээн черим Улуг-Хем кожууннуң Арыскан ортумак школазының 5-ки клазынга өөренип тургаш, чурулгага хандыкшып эгелээн мен. Ынчан ол школаның өөредилге эргелекчизи турган Маадыр-оол Ховалыгович Чымба башкы боду чурукчу кижи болгаш, мээң чурулгага элээн сундулуумну эскерип каан. Чураан чуруктарымның чедер-четпестерин айтып берип, чоорту школаның каасталга шимелде ажылдарын кылырынга бодунуң дузалакчызы кылып алган. 1957 чылда беш-ки классты турнаш, номнардан чогаалчыларның портрет чуруктарын дужурүп чуруп турар апарган мен. Ол үеден эгелеп, башкым мээң чураан чуруктарымны школаның болгаш кожууннуң школачыларының чурулга делгелгелеринге киириштирип эгелээн. Чүрүүру-биле катай чамдык материалдардан, ыяштан оюп-сиилбир ажылдарны кылырын база ол өөредип турган. Школаның күш-ажыл кичээлинге стол, сандайларны чазап турдум. Чураан, чазаан ажылдарым делгелгелерге киржип, үнелелди ап, шаңнал-мактаалдарны ап турар апарган мен. Маңаа башкымның деткимче-дузазы, киирген үлүг-хуузу каңчаар-даа аажок улуг. Ынчангаш анаа өөрүп четтиргеним илередип чоруур мен. Школачы чылдарымда терек чөвүрээзинден аът чазаарынга коңчуг ынак чораан мен.

Аныяк-чалыы үемде амыдырал-чуртталгам аайы-биле Бай-Тайга кудээзи болуп, Тээли суурга чедип келгеш, АКМК-га тудугжулап ажылдай бердим. Баштай бызанчылап, оон улаштыр бригадирлеп-даа турдум. Ынчан 70 чылдарның ортаа үези турган. Тудугга ажылдап тургаш, Бай-Тайганың уран-шеверлериниң чонар-даштан чазап кылган ажылдарын оңза сонуурган, чонар-дашты кайыын ап турарын улустан айтырып, ол ажылды шевер көөр күзел мени чер-ле амыратпастай берген.

Бир-ле кежээ Тээлиде өрт черинге чеде бээримге, кирбей кара салдыг аныяк эр чараш даштан бир-ле дириг амытанның дүрзү-хевирин чазаан олур. Оон чанынга олурупкаш, оон уран-шевер холдарының шимчээшкиннерин карак салбайн көрүп ор мен. Удатпаан чок, чалбай мыйыстарлыг өшкүнүң ол олчаан хевири, уран чаражы-биле сиилбиттинип үнүп келди. Көрүп, магадап-ла хаймаан мен.

— Бо мындыг чараш дашты кайыын тып ап болур чүвел? — деп таныпазым ол шевер кижиден сонуургал-биле айтырдым.

Ол менден, «Чазап билир сен бе ынчаш?» деп удур айтырды.

— Бичии чуруттунуптар кижи мен. Ам силерниң көрүп олурарымга, чазап база шенеп көргү дег хире чүве-дир — деп харыыладым.

— Ындыг болза сенээ мен даштан берейн, чазап шенеп көр за. Мында ам артык дажым чогул, бажыңымда бар. Кажан-даа бол келгеш, ап ал. Ам мында ээлчээм эрттирип, дежурныйлап хонуп орарым бо-дур, мени Дондук Дойбухаа дээр—деп, ол аныяк эр бодун таныштырды.

Эртенинде ажыл шагының соонда оон бажыңынга чеде бердим. Боду бажыңында чок болду. Өөнүң ишкиңге чугаалаарымга, «Чонар-даш дугайын билбес мен. Бодунга-ла ужуражып көрүңер» диди.

Ийи дугаар баарымга, ол боду бажыңында олур.

— Че, чонар-даш деп чүвең бо-ла болгай—дээш, янзы-бүрү өңнерлиг, чараш даштарны меңээ көргүстү. Ол даштарны сонуургап тудуп, суйбап көргүледим.

Оон меңээ бир бичежек ак даш бергеш, «Моон-биле бир дүрзүден үндүрүп көрем» дээш, ону чазаарда, кандыг херекселдер херегин тайылбырлап берди.

Шевер эрниң берген дажын алгаш, өөрүшкү-маңнайлыг чаныптым. Орукка чорупора, бо даштан кандыг дүрзү чазап кылырын бодап чор мен. «Чөвүрээден чазап чораан аъдымны ам бо дашка чазап көөр-дүр» деп бодап алдым. Чазаныр херекселдер бар эвес, эмчилерниң эргек бажы дег хевирлиг бичии бижээн тып алгаш, ажыл шагының соонда, хостуг үелеримде бичиилеп чазап тургаш, аъттың хевир-дүрзүзүн бир ай ажыр оралдажып келдим. Коңчуг-ла берге, шүүттүг ажыл болган. Салаааларым кезип ап, суглаңдырып-даа турдум. Таныжып алганым Дондукту чазаныр орда көөрүмге, шуут сагыш ышкаш, хала чок, амыр болганын бодап келгеш, хей-аъдым кедүрлүп, ол дег кылдыр өөренип алзымза деп күзел, чүткүл мени соруп киирип келир турган. Адак соонда, аъттың карактарын, кулактарын, кудуруун чазап кааш, арга-сүме айтырып, Дондукка чеде бердим. Аътты көргеш:

— Оо, чазап болур кижи-дир сен. Аъттың карак, кулактарын, кудуруун кылыры улуг-даа мастерлерге белен эвес болур чүве — дээш, бодунуң херекселдери-биле оларны канчаар чазаарын тайылбырлап, айтып берип органш, дораан-на мээң аъдымны оңза чараш кылдыр эдип-чазап кылып үндүрүптү. Чонар-даштан бир-ле дугаар чазап кылган ажылым,— аътты көргеш, шевер мастер мени мактап, үнелелди бергенинге коңчуг өөрээн мен. Оон эгелээш-ле, ол мени бодунга өөреникчиледип алган. Таварылга боол таныжканым Бай-Тайганың уран-шевер мастерлериниң бирээзи, адазын салгаан, салым-чаяанныг аныяк эр Дондук Дойбухаа шак ынчаар мени чонар-даш-биле чазанырының чажыттарынга өөредип, ол талазы-биле чогаадыкчы мергежилимниң өзүп сайзыраарынга кескү салдарлыг болган. 1977 чылдың дургузунда чазап кылган ажылдарым чедер-четпестерин удур айтып берип келгеш: «Ам бодуң бот-тускайлан кандыг-даа ажылдарны кылып шыдаар апардың» деп түңнелди үндүргеш, башкым мээң холум тудуп, чедиишкиннериңни күзеп кааның кайы уттур мен — деп, Киров Түлүшович бодунуң чогаадыкчы ажыл-ижин каңчаар эгелээнин сактып чугаалап олур.

1978 чылда Омск хоорайга болуп эрткен «Сибирьниң аныяк чурукчулары» деп делгелгеге бир-ле дугаар киржип, анаа теве, ыт деп ажылдарын киирген, бирги чериниң шаңналын алган. Ол-ла ажылдарын ол чылын «Архитектура» сеткүүлге база парлаан. Оон эгелээш-ле, Тываның, Сибирьниң, Бүгү-российаның делгелгелеринге киржип келген. Ол анаа аът, сарлык, арзылан, иви, буур, булан дээш өске-даа ажылдарын көргүскен. Японияга, Моолга, Америкага болгаш өске-даа чурттарга аңгы-аңгы дириг амытаннар болгаш аъттыг кижилер деп ажылдары делгеттинип, оон чогаадыкчы ажыл-ижинге үнелелди берген. 1980 чылда ам душкен ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнге кирген.

Киров Түлүшович бодунуң чогаадыкчы ажыл-херээн аныяктарга дамчыдып берип, Тээлиниң чурулга школазынга 6 чыл ажылдаан. Оон өөреткен өөреникчилериниң аразында бодунуң оглу Аяс база бар. Ол база ачазын салгап чуруур, чазаарынга сундулуг кижи болган. Ол шеригден халажып келгеш, ам бодунуң дооскан чурулга школазында башкылай бергени, оон чурулгага чаяаттынган мергежилдиниң бадыткап турар.

Киров Түлүшович—Тываның шыырак дээн мөгелериниң бирээзи. Республика чергелиг хүреш маргылдааларынга шаңналдыг черлерни ап, бистиң Бай-Тайга кожуунга каш удаа шуглуп келген, хоочун мөге. Оон аңгыда хаакка бирги, хөл-шыдыраага ийиги разрядтарлыг. Спорт ажылын суртаалдап тайылбырлаар, оон массалыг чоруун чедип алыр талазы-биле оон киирип келген үлүг-хуузу улуг. Кожуун чергелиг кандыг-даа маргылдааларга, ол боду киришпезе-даа, спортчуларның хей-аъдын кедүрүп, арга-сүмезин берген турарын бо-ла көрүп болур. Спортка оңза сонуургалдыы оон-на илден.

Бо чылын Киров Түлүшович Хунан өзүп орар аныяк чурукчу Оюн-оол Салчак-биле нелээ Найырал суурнуң адаанда, чазаглыг орук хажыызында, сарыг-шажынга, тыва ёзу-чаңчылдарга тураскааткан тураскаалды сиилбип кылган. Ону эрткен-дүшкен чон магадап көрүп эртер.

— Улуг, делгем Улуг-Хем чуртумдан бажы бедик Бай-Тайганың баарынга кээп чурттай бергеш, бо байлак орандан амы-хууда амыдыралчы аас-кежиим тыптым. Ховар дээн чогаадыкчы талантылыг кижилер-биле ханы чоокшулажып, чонар-даштан чазап, сиилбиириниң уран аргазын шиңгээдип ап, чогаадыкчы мергежилди чедип алдым. Бай-Тайгадан 30 ажыг даш чонукчулары, уран-шевер мастерлер үнген. Дойбухаа Хертек, Хуна Хертек, Көгел Саая, Дондук Дойбухаа, Сергей Кочаа дээш өскелерниң-даа ат-сураа республикадан дашкаар безин сурагжаан. Оларның меңээ чедирген ачы-буянынга мөгейип чоруур мен. Мээң башкым Дондук Дойбухаа — Тываның комсомол болгаш Күрүне шаңналдарының эдилекчизи. Бо чылын Сергей Кочаа-биле меңээ «Тыва Республиканың алдарлыг чурукчузу» деп хүндүлүг аттарны тывыскан. Бо черге кудээлеп кээп чурттааш, хүндүлүг атка база четкеним ол-дур — деп, ол шын-на сеткилинден чугаалаар болду.

РСФСР-ниң Чурукчулар эвилелиниң ревизия комиссиязының кежигүнү, Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү, Тыва Республиканың алдарлыг чурукчузу Киров Түлүшович Хунанның чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныштырарга мындыг-дыр. Ол ам бо хүннерде чагыглап ёзугаар хостуг чазаныр ажылдар кылып, улам чогаадыкчы күженишкин-биле ажылдап турар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

АЛДЫ ДЫЛГА АРЫГ ЧУГААЛААР

Моол тывазы-биле интервью

Ону долузу-биле Намдагийн Эрдене-Баяр дээр. Чок, ол моол эвес, а тыва кижи-дир. Ынчалзажок ат-баштан эскергениңер чугаажок, тыва боорда Моолдуң хамаатызы, Баян-Өлгий (Бай-Кавай) аймактың Ценгэл суму чурттуг. Чуртунга, оон найысылалы Улаан-Баатар хоорайга башкы институду дооскан. Амгы үеде бүгү Моолда бир дугаар албан ёзузу-биле ажыттынган тыва школаның директору. Тывалаарга Намдак оглу Эртине-Байырлан мээң баштайгы айтырыымга арай дадагалзаан хевирлиг болган чүве.

— Баяра, каш чыл бурунгаар Кызылдың бир теледамчыдылгазынга биске кыска хуусаалыг өөредилге эрттирип келген ийи аныяк Моол тывалары башкылар интервью берип, солун чугаа чугаалап орган чүве ийин. Оларның кайы-бирээзи силер-даа ышкаш...

— Ийе-ийе. Шын таныдыңар, бирээзи мен-дир мен. Тыва дылды башкылаарының методиказын өөренип, Кызылга, чаңгыс үндезин дөстүг тыва чонувус аразынга беш ай чурттаар аас-кежикке таварышкан болбазык мен бе. Ынчан бир шагда Ценгэлге тыва сургуул ажыдып алыр алыс изиг күзелдиг келгенивис ол. Ол чырык күзеливис бо өөредилге чылында амыдыралга боттанды. Школавыста башкылар-даа, өөреникчилер-даа дөгерези тывалар. Алыс чуртувустуң аайы-биле моол дыл кол дыл болбушаан. Бир шагда силерниң тыва школаңарга эгезинде арыг тыва дылга өөренгеш, шала улуг класстарга орус дылче шилчиир турган болгай. Ам-даа ындыг чадавас боор. Бисте база ындыг хевирлиг чүве. Чүгле орус дыл орнунга калга дыл ажыглаар бис.

Элдепсинмеңер, бисте мында моол дылдыг, моол националыг кижи чок. Ол дээрге силерде совет кижи дээни ышкаш чүве-дир. Совет кижи дээрге-ле орус, тыва, бурят, калмык... дээш чоруй баар болгай. Бистиң Моолду база хөй-хөй аймак-сөөк чон ээлеп чурттаан. Эң хөй, эң кол бөлүүвүстү калгалар тургузуп турар. Силерде болза орус улус дег. Ынчангаш кол, чингине моол дылывысты калга дыл дээр бис. Өскээр чугаалаарга, литературлуг, башкарыкчы дылывыс ол. Силерниң ангы-ангы тыва районнарыңар ышкаш тускай диалектилиг, чаңгыс ол-ла чүүлдү хөй янзы адаар бис. Чаңгыс чижек: согааш, бала дижик. Эрзин улузу ону соктааш, шаамыр дээр чорду. Бистиң-биле кожа Убса-Нур аймакта баят деп бис ышкаш биче буурай улус бар. Олар база ол тараа соктап чиир херекселди сохааш, шаамур дээр чүве. Баяттарны дыңнаан, билир силер. «Саян» ансамбли баят танцы-самны баяттарның боттарындан артык теп күүседир улус чоржук.

Ынчаарга бистиң суму казах аймакта бактаап турар болгаш ындыг боор, ону чүгле тывалар-биле казахтар ээлеп чурттаан болгай. Чаңгыс-даа өске аймак-сөөк улус чок. Сумуда улуг-биче-даа улус үш дылдың үжелдирзин арыг билир: калга, тыва, казах. Кайызы кандыг дылга чугаа эгелей-дир, улажып чоруй баар, мындыг бис. Чогум даштыкы дылывыс амдызында — орус дыл. Алызында барып делегей улустарының кол харылзажыр дылы англи дылче шилчиир бис.

— Шаг-төөгүде тыва суму ангы турган дээр. Бисте болза «ийи кошкар бажы чаңгыс пашка сынмас» дижир. Ийи ангы аажы-чаңчылдарлыг, ёзулалдарлыг, чүдүлге-сүзүглелдиг улус чаңгыс ажыл-үүлени кылып бүдүрерге, чамдык шаптыктыг чүүлдер туруп келбес ирги бе?

— Силерниң оопар шын. Шагда ийи башка суму турдувус. Ийи ангы чон херекчок, силерниң Тывада хөй-хөй салбырлар бот-тускайлан совхозтар апаргылай бергенин дыңнааш, сеткилим сергеди. Ол бурунгаар хөгжүлдеге дөгүм-дүр. Бис база кедизин болап, сумувуста бот-тускай тыва арат ажыл-агыйы тургузуп алдывыс. Мал өстүрер. Школаларывыс база башкаланганы ол. Моолда, Тывада ат-сураа алгый берген «Ак-Хем» ансамбльди профессионал деңнелге чедирер дээш ам ажылды тургускан улус бис. Оон удуртукчуларының бирээзи Кара-Сал Энхбат бо хүннерде Кызылда баянистер курузунда өөренип турар кижи. Ол манаа мырыңай чартык чыл болур. Ынчап кээрге, ол салым-чаяанныг оглувус тыва уран чүүлдү улам сонуургап, ханызы-биле өөренип, бо талазы-биле билиг-мергежилин улам бедидип алгаш, ээп чанары чугаажок.

База-ла «турнугуушкун үезинде» совет үлегер-майык-биле сумувусту чаңывыста казах суму-биле кадыпкан. Улгаттырары ол. Ында онза эки чүве чок дээрзин бөгүнгү амыдырал көргүзүп тур. Чаңгыс сумуда мал безин чижек-нормалыг, ажылчын олуттар база санап каан өй-хемчээлдиг чүве болганда, хөй тывалар өскээр көжүп, азы бир чамдывыс ажыл чок оруп турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Шыны херек, Моолда тыва кижи чурттавайн турар аймак бөгүн чок деп болур. Ол бир талазында, өөрүнчүг, чорграаранчыг-даа болза, дорт чугаалаар херек, ийи талазында, ол муңгаранчыг боор турар. Бо бүгү бо-ла хевээр уламчылаар болза, Моолда тыва улус чоорту чиде бээриниң айыылы бар. Дүгээ, өске аймак сумуга барган оол, кыс дижик, кады чурттаар, салым кадар бодунуң үечергези тываны тып алыры кандыг-ла болду. Сумувуста удуртур-баштаар даргаларывыс дөгерези казахтар боор артпышаан. Чаңгыс Аригна дээр херээжен тыва кижи нам даргазы турду. Ол база албан-дужаалындан нам-биле бир денге дүшкен. Ам бистиң школавыста башкылап тур. Суму деңнелдиг айтырыг шиитпирлептер кижи чок арткапывыс ол.

— Бир-тээ, Моолда тывалар дугайында, оларның салым-чолунуң талазы-биле айтырыгга доктаап алган болганывыста, ону ам-даа уламчылап көрүнерем. Бээр, Тываже көжүп кээр күзелдиг улус бар бе, кандыгыл? База кожа-хелбээ Кыдатта тывалар-биле харылзааңар чогумчалыг бе?

— Бир өг-бүле Кызылда көжүп келген. Эр кижи пенсиялыг башкы. Өгнүң херээжен ээзи кончуг ус-шевер кижи, даараныр. «Тыва» ансамбльдиң тон, бөрттерин даарашты. Зочид Дайнаа (Таня) дээр. Культура яамызы-биле керээлиг, үш чыл. Ол улустуң манаа түр турары кайы-даа талага ажыктыг деп бодаар мен. Тываже оон өске көшкен кижи чок. Чогум оон ынай күзелдиг улус база чок хире чорду. Кижиниң аттыныып өскен не чери кончуг болгай. Кайда-даа амыдырал дорайтаан үеде өскээр чүткүткен ажыы бар бе? Оон орнунга бо берге байдалдан канчап уштунуп алырының аргаларын дилеп, бир демниг хөделзивиссе чүл! Садыг-наймаа, бараан-сараан солчулгазы дээн ышкаш. Чогум Тывада хан төрелдиг акы-дуңмаларывыс-биле харылзаавыс чыл келген тудум өзүп-мандып турарынга сүрлүг өөрүп турар бис. Оон чижээнге силерниң Чырыдыышкын яамызы, оон адаанда турар албан организациялар-биле харылзаа быжыктырып, доктаадып келген мени, дем адаанын Энхбатты-даа киирип болур. Бистиң 15 уруглар, оолдарывыс амгы үеде силерде янзы-бүрү «тускай эртем чедип ап турарынга безин өөрүп байырлап чоруур бис. Тыва дылды, чаа тыва чаңчылдарны олар биске чедирип кээр болгай.

Кыдатта тывалар-биле чаңгыс даг ажылдыр чурттап, чаңгыс Хомду хемниң суун ижип чурттап чоруур бис. Тывага көөрде, ында ха-дуңмаларывыс элбек. Ол хиреде белен аралажып, чолукшуп аары тоң берге-дир: Алтай сыыннары эрттирбес. Кижи херекчок, куш ужуп ажары берге, кадыр-берт чер. Ынчалза-даа ында кокпа орук бар. Ам кыдат кызыгааржыларга чайын үш ай иштинде оладып аалдажыр айтырыгны кылдывыс. Айтырывыс чогумчалыг шиитпирлеттинген.

— Силерниң Цэнгэлден үнген чон Моолда дыргын тарай берген деп дем чугаалаштывыс. Оран-делегейде хензиг тыва сумуну алдаржыткан бир чамдык улус база силерде бар деп дыңнаан мен. Моол туржук, ооң хил-кызыгаарындан безин дашкаарлаан дээрим ол.

—Силерниң эрги Эвилелден дудаар чүүлүвүс чок-ла улус болгай бис, бир эвес делегей харылзааларын алгаш көөр чүве болза. Хөй-хөй күрүнелер-биле быжыг дипломаттыг харылзаалыг бис. Барза-барза Америка-биле доктаамал дорт харылзааны сөөлдей туттувус. Ам Моолдуң Күрүне тугу АКШ-та ийи черде киискип турар апарганы ол. Бир тук КНО-да бистиң төлээ чериниң кырында дээрзин билир силер. Бистиң Цэнгэл чурттуг, арта билчин чажындан бажының кашпыындан бээр сурадып чораан Г. Мүнзүк сураглыг дипломат болган. Ол Гаванага Хосе Марти аттыг Күрүне университедин испан дылга өөренип дооскан кижи. Сөөлзүредир Москвага дипломаттар академиязынга португал дылга өөренген. Хөй чылдарда Латин Америка чурттарыңга бодунуң Күрүнезин төлээлээн элчин-сайыт чорду. Ам бүгү оран-делегейде Моолдуң төлээ черлерин (консульство) харыылаар улуг дарга. Цэнгэлге тура билир үш дылынга каш дылды немей өөренип алган-дыр чээ? Испан, орус, португал.... Орта оон үр чылдарда ажылдап, чурттап келген чурттарының хөй янзы дылдарын база кадар апаар. Мен-не ынча хөй даштыкы дыл билир өске ындыг тыва ук-төөгүлүг кижи дыңнаваан мен, чок.

Салым-чаяанныг улус бистиң сумудан хөй үнген деп бодап турар мен. Чынагийн Калзаң дыл талазы-биле тускай эртемни Германияга чедип алган. Ам бөгүн ол сураглыг Моол тывазы чогаалчы. Арта эге баштайгы номун Берлинге парлаткан. Бодун немец дылга бижээни ол. Бир чеже чогаалчылар соодай берген болганымда, база бир эшке доктаар бодай бердим. Ону Т. Мүнзүк дээр. Демги дипломат Мүнзүктүң аттажы, чаңгыс классчы эжи. Ол база-ла билдилиг моол шүлүкчү. Улаанбаатар хоорайда парлаттынып үнүп турар хөй республика чергелиг моол солуннарының бирээзиниң редакторы.

А эртем чадазы камгалап алган, алыс-ла бистиң Цэнгэл чурттуг улус найысылалывыста безин беш болгай. Оларның бирээзи эрги нам, ам болза политология институдунда проректор.

Башкылар, эмчилер, инженерлер, көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглериниң чежезин ол дээр. Г. Баадыр хоочун моол дыл башкызы. Ол өскеп-төрээн Цэнгэлин Моолда ийиги улуг хоорай — Дарханга солаандан бээр хөй чыл эрти. Ол хөй дыл билир Г. Мүнзүктүң кады төрээн эң улуг хазы кижи чүве. Баадырның оглу аныяк эр Соруктуг солун чугаалыг эр болдур ийин. Ийи чыл бурунгаар күзүн, Кызылга, эрги Политчырыдыышкын бажыңынга тыва чаңчылдар дугайында улуг чыышка сөс ап чүве чугаалап турган, экономист эртемниг, аас-сөстүг оол ол. Ооң соонда-даа ол Кызылга каш удаа келген турду. Бо база бир солун амыдыралдыг кижи деп бодап алыр силер аа. Ооң катызы (кадайының кады төрээн хазы) бистиң Моолдуң Биче Хуралының даргазы болдур эвеспе. Азы оралакчы Президент-биле деңэргелиг.

...Чок, чоок. Соруктуг каты ындыг бедик эрге-дужаал ээлевээн турда-ла, өг-баш болган кижи турбадыве. Чүвени канчап билир, бо таварылга база бистиң Цэнгэлдиң өзүлде-хөгжүлдезинге идиг-даа бериптер апаарын. Бистиң сумувус чурттуг тыва чон мынчаар бир демниг, эгин кожа ажылдап, амыдырап, чуртувустуң өзүлде-хөгжүлдезинге хүн бүрү үлүүвүстү киирип чор бис.

Седип МОНГАЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА АРГА-АРЫГ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛЫНЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ

КЫЙГЫРЫЫ

Чоокку хүннерде республиканың арга-арыглыг черлеринге өрт өөскүп үнүп болурунуң ондактыг үези эгелээр болгаш ынчан бүгү улустуң ногаан эртине-байлааның салым-чолу дээш бистерниң шуптувустуң харысалгавыс дыка улгадыр.

Өрт чалбыыжынга чүгле ыяш, кат-чимис, тоорук болгаш бистерни чемгерип база хепкерип турар кежик эвес, харын база бистиң амы-тынывысты, амыдырал-чурттаалгавысты камгалаан черниң камгалалдыг шывыы база хуюктали узуттаттынар. болгай. Арга-ыяш өрттери бистиң уругларывыстың болгаш оларның-даа ажы-төлдериниң салгап алыр бойдус байлаан когун үзе узуткаар. Ынчангаш оларга хоозурап, узуткаттынган черлерни арттырып каар эргевис черле чок!

Бистерниң ада-өгбелеривисти өрт өжүреринче кыйгырып, чыгбас турганын сактып көрүнер. Олар ону боттарының ыдыктыг хүлээлгези кылдыр санап, халас өжүрүп турганнар. Чүге дээрге арга-арыг узуткаттынар болза, олар боттары база диригарт пас дээрзин эки билир турган. Арга-арыг дээрге чүгле тудуг материалдары, үнелиг ыяш эвес, чүгле мөөгү болгаш кат, өлүк болгаш эът эвес, ол харын база долу суглуг балык-байланныг хемнер, байлак дүжүт болгаш арыг агаар-дыр дээрзин оларга номнар болгаш солуннар эвес, а амыдыралдың дуржулгазы көргүзүп келген.

Арга-арыгларга өрттүң кол нуруузу кижиниң буруузу-биле боор турар. Чүгле сөөлгү ийи чылдың иштинде бистиң республикага он-он муң гектар арга-ыяш өрттен узуткаттынган. Арга-арыгларны камгалап арттырар азы бо чылын арга-ыяштыг черлерге өрттүң шөлү улгадыр бе дээрзи бистерниң боттарывыстан хамааржыр. Ынчангаш арга-арыг иштинге чүгле боттарыңар от-биле оваарымчалыг болур эвес, харын база өске кижилерниң өртке удур дүрүмнерни үрээриниң таварылгаларын анаа көрүп эртпенер. Өрттү өжүрериниң орнунга ону баш удур болдурбазы чиик болурун утпаңар.

Арга-ыяш ажыл-агыйларында арга-арыгны өрттен камгалаар ажылды организастаар акша-хөреңгиниң болгаш материалдыг курлавырларның рынок харылзааларының тургустунуп турарының үезинде четпезинден бо чылын онза шаптараазынныг байдал тургустунуп келген. Ынчангаш ыяш ажыл-агыйларының ажылдакчылары чер-черниң эрге-чагырга органнарындан, бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчуларындан арга-арыглыг черлерге өртке удур дүрүмнерни сагыырын чедип алырынга кажангызындан-даа артык дээштиг улуг дузаны манап, бир эвес херек апарза эргежок чугула бүгү чепсек-херекселдерни тускайлаарын. өрттерни өжүреринче кижилерни чыып, мөөңнээринге идегеп турар.

Бистер аныяктардан онза дилеглиг бис!

Силер, боттарыңарның ада-иелериңерниң соонда бистиң онзагай чараш бойдустуг төрээн тыва черивиске чурттап артып каар болгай силер. Ынчангаш бистерниң амгы үеде ындыг бойдусту канчаар камгалап арттырарывыстан силерниң келир үеде амыдырал-чурттаалгаңар, силерниң боттарыңарның аксыңар кежиин болгаш республиканың эртине-байлаа бүрүнү-биле хамааржыр апаар.

Арга-арыгны өрт айыылындан камгалап алгаш, бистер боттарывыстың бурунгуларывыстың биске дамчыдып берген байлаан камгалап арттырарывысты билип алыңар. Ол чок болза, боттарывыстың болгаш бистиң салгакчыларывыстың-даа амыдырал-чурттаалгазы чок болур.

Кыйгырыгны арга-ыяш ажыл-агыйының ажылдакчыларының республика чөвүлел хуралынга хүлээп алган.

БҮГҮ УЛУСТУҢ ХЕРЭЭ

Бойдус болгаш кижи

Россия Федерациязының Арга-ыяш ажыл-агый министерствозунуң ыяш ажыл-агыйлыг бүдүрүлгелериниң холунда ыяш фондузунга чылдын-на хөй миллион рубль түңнүг каража-когаралды өрт чедирип турар. Эрткен 1991 чылда оон мурнунда чылдыындан 11 хуу хөй өрттер болган. Ылангыя Новосибирск, Свердловск, Магадан, Иркутск областарга, а ол ышкаш Якут-Саха ССР-ге, шупту 13,0 муң черге арга-арыг өрттери өөскээн турган. Ынчаарга бистиң Тыва Республикага база-ла эвээш эвес өрттер үнгүлээн.

Тывада өрттерниң үнүп турар кол-ла чылдагааны болза арга-арыг иштинге ажылдап турар азы аңнап, каттап болгаш тоорукtaaн кижилерниң серемчилел чогу, чоң ортузунга өрт болдурбазының дугайында тайылбыр ажылын сула чорудуп турары.

Республиканың арга-ыяш ажыл-агыйларының ажылдакчыларының апрель онда Кызылга боор эрткен чөвүлел хуралынга арга-арыг өрттерин болдурбазының болгаш өжүрериниң талазы-биле хемчеглерни чугаалажып көрген. Илеткелчи — республиканың Арга-ыяш ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының кол лесничийи Т. Х. Бараан болгаш анаа сөс ап, санал бергеннер-даа, чылдың кургаг, ылангыя кандаашкынныг үелеринде бистиң республикага хөй арга-ыяш өрттери боор, улус ажыл-агыйынга улуг каражаны таварыштырып турарын айтып турганнар.

Бир эвес 1990 чылда болганы-биле деңнээр болза, эрткен 1991 чылда Тывага арга-ыяш өрттериниң саны 3, а хемчээли 23 катап эвээш болган. Тодаргайлаарга 1990 чылда ниити шөлү 13324 гектар 293 өрт үнген болгаш 1991 чылда—570 гектар черге 92 өрт үнген. Эрткен чылын өрт болдурбазының болгаш өжүрериниң талазы-биле эки ажылдаан ыяш ажыл-агыйлары хуралга демдеглээн. Чижээ, Балгазын ыяш ажыл-агыйының девискээринге (директору А. С. Попеляев) чаңгыс-даа өрт үнмээн, ынчаарга Туранның ыяш ажыл-агый (директору И. Н. Семенов) коллективи 1,5 гектар черге үнген өрттү дораан-на өжүрүп, узуткаан. Оон-биле кады Таңды болгаш Бии-Хем районнарының өртке удур онза комиссияларының эки ажылдап турарын база айтыр херек. Кайда-ла бо чугула ажылды кошкак чорудуп турар болдур, ында өрттерниң хөй боор турарын чижектер-биле көргүскен. Тожуга эрткен чылын 31, Чадаана ыяш ажыл-агыйының девискээринге 15 өрт үнген. Ажыл-агыйларның директорлары болгаш онза комиссиялар даргалары Ю. М. Матвеев, А. А. Доронин, А. П. Яковлев, М. Б. Донгак олар чылдың-на боттарының хүлээлгелерин кошкак күүседип келгенинден ол черлерде өрттер хөй боор турар. Тожу районнуң Тоора-Хем суур чоогунга болган чүгле чаңгыс өрт 100 ажыг гектар. Улуг-Хемниң Хайыракан суурнуң чанынга —60 гектар черни шыва алган. Бо таварылгалар ында ыяш ажыл-агыйларының өртке удур ажылды сулаатканының херечизи-дир.

Эрткен чылын арга-ыяш өрттерин өжүреринге чарыгдалдың түңү 25,7 муң рубль болган. Ниитизи-биле 55,4 муң рубльдиң 5200 кубометр ыяжы сыпка турган узуткаттынган. Өрттүң өөскүп үнериниң чылдагааннары хөй боор турар. Эрткен чылда болган 92 өрттүң 53-үнге тус черниң чурттакчылары буруулуг болган, ынчаарга 2-зи — тарылга шөлүнүң от-сигенин узуткап турда, бирээзи —ыяш белеткекчилериниң серемчилел чогундан үнген.

Күрүнениң ыяш камгалаар органнары болгаш ИХМ-ниң инспекторлары өртке удур дүрүмнүң үрекчилерин болгаш буруулугларны долузу-биле илеретпейн турар. Чижээ, 1991 чылда чүгле 34 үрекчилерни илереткен.-даа болза, борта чаңгыс-даа буруулуг кижини тыппааны элдептиг боор турар. А өрт саны дыка хөй. Арга-ыяш камгалакчылары болгаш ИХМ-ниң инспекторлары чоннуң кат-чимис, мөөгү, тоорук болгаш эм-тан оттар чыырының үезинде, аңныыр сезоннарында-даа олардан арга-арыг иштинге чоруурунуң чурумун сагыырын шыңгыы негевес, ужур-дүрүм хажыдыкчыларын илередир, торгаар ажылды шыңгыырадыр хемчеглерни албайн турар. Чижээ, Барыын-Хемчик болгаш Тожу районнарының инспекторлары В. К. Куулар-ның болгаш Е. Г. Мурачёвтуң ажылы дыка сула. 1991 чылдың иштинде арга-арыг хоойлужудулгазын үрээниниң дугайында олар чаңгыс-даа акт тургуспааннар.

Тус черниң болгаш өскээртен-даа келген туристерге контроль чок. Ыяш ажыл-агыйларының болгаш лесничестволарның удуртукчулары арга-ыяштыг черлерже төлевирлиг эрттирилгени ажыглавайн турар. Олар ыяш курлавырларының баазалары-биле, ыяш белеткээр, аңныыр-тывыш организациялары-биле керээни чарбайн, өртке удур хемчеглерни алырын олардан негевейн турар. Бо чылда-даа байдал олчаан, ынчангаш «Тыва агроүлетпүр тудуг», «Тыва аңныыр үлетпүр ажыл-агыйы», Тыва төп кооп, «Тыва ыяш үлетпүр» каттыжыышкыны совхозтар-биле керээлерни доп-дораан чарары негеттинип турар. Бо ажылды дүргеледири-биле райкүүскомнарга шиитпирлээш, арга-ыяш курлавырларын ажыглап турар организацияларга чедирер.

Арга-арыг өрттеринге удур хемчеглер амгы үеде канчаар алдынып турарыл? Бо айтырыгны хуралдың киржикчилери онзалап салып турганнар. Эрткен чылын Таңды, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга болгаш өске-даа чамдык районнарга өрт айыылы улуг үелерде харысалгалыг дежурныйларны томуйлаваан, радио болгаш телефон харылзаазы чок турган. Бо хүннерде байдал оон өскерилбээн, хевээр боор турар. Ол хамаанчок, «Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы» каттыжыышкынының болгаш Кызылдың ужар чүүл салбырының-даа дежурный телефоннары безин үр үеде ажылдавайн турган таварылгалар бар. Бо чылын радиотелефон харылзаазын экижидип болурунуң аргазы бар. Эрткен чылын «Ромашка» дээр чедем радиостанцияны садып алган. Оларны долузу-биле ажыглаары негеттинип турар.

Арга-арыг өрттерин болдурбас талазы-биле хемчеглерни чамдык ыяш ажыл-агыйларының директорлары бүдүрүлге ажыл-чорудулгазынче ханылааш, рынок харылзаалары-биле холбап, боттарының дорт хүлээлгелерин уттуп турар чорук бар. Ынчангаш апрельдиң ортан үезинге чедир олар өртке удур хемчеглерни долузу-биле ажылдап кылыр ужурлуг.

Эрткен чылдарда өрт өжүреринге хаара туттунган кижилерни дерилгелер, аъш-чем-биле дыка багай хандырып турганын санал бергеннер шүгүмчүлээн. Барык бүгү-ле ажыл-агыйларда аъш-чемниң курлавыры чок болган. Бо чылын өрт өжүрер техниканың септелгези болгаш четчелээшкини дыка четпес. Ол рынок экономиказынче шилчиишкин, артык кезектерниң өртектериниң улгатканы-биле холбаалыг болбайн аан.

Ынчалза-даа бо сезонда өрт өжүрер автомобильдерге, агаардан хайгаарал кылыр самолёттарга кывар-чаар материалдарны дыка эвээшти тускайлаан. Март айның эгезинде Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинче аъш-чем продуктуларының курлавырларын тургузарынга дузалаар дугайында дилег киирген. Анаа харыы ам-даа чок. Агаардан хайгаарал кылыр ужар чүүл салбыры бо чылын Ан-2 самолёттарны ажыглаар аргалары кызыы боор турар. Ынчангаш Л-400 самолёттарны чагып ап болур. Ынчалза-даа оон дузазы-биле чүгле хайгаарал кылырдан аңгыда, парашютчулар октаарынга таарышпас. Хамык ужур база-ла оттулар чүүлде боор турар. Ол дугайын ужар чүүл звенозунуң удуртукчузу В. Лесков хуралга база чугаалааш, бир эвес эрткен чылын Тожу районга 50 тонна керосинни болгаш бензинни бо үеде белеткеп алган турган болза, бо чылын оон чүгле 6 хуузун берген боор турарын дыңнаткан. А Сарыг-Септе болгаш Шагаан-Арыгда бактаап турар өртке удур ужар чүүл звеноларында чаңгыс граммны-даа чедирбээнин чугаалаарга-ла билдине бээр.

Ужар чүүл өрттерни дүрген көрүп, тыварының эң дээштиг аргазы боор турар. Ынчалза-даа арга-арыг камгалаар ужар чүүлдүң болгаш күрүнениң арга-ыяш камгалалының ажылдакчыларының акша-шалыңының дыка эвээш боор турарын хуралдың киржикчилери чаңгыс эвес удаа демдеглеп турганнар. Чогумна оон ужуруңдан ол черниң ажылдакчылары өскээр үнүп чоруп турарлар. Чүс парашютчуларның чүгле чартык кезии арткан.

Өрт айыылы улуг болу бээр үеде белеткел ажылдарын хуралдың киржикчилери четпес деп санаан. Ынчангаш бир-ле дугаарында, өрт өжүрер автомашиналарны болгаш дерилгелерни, кывар-чаар материалдарны четчир кылдыр белеткээр болгаш өрт болган таварылгада чер-чер Советтери, хөй-нити организациялары-биле, колхоз-совхозтар-биле дүрген хөделириниң планнарын тургузарын шиитпирлээн. Өрт өжүреринче чоннуу хөйү-биле хаара тудуп, оларның дерилгелер-биле болгаш аъш-чем-биле хандырылгазын, өрт өжүреринге киришкени дээш шаңнал-макталдарны доктаадып тургузары чугула.

Хуралдың киржикчилери Тыва Республиканың бүгү чурттакчыларынга кыйгырыг үндүргеш, оларны арга-арыг өрттерин болдурбазының, өрттерни шалыпкын өжүреринге идепкейлиг киржиириниң чугулазын демдеглээн.

Топча МОНГУШ.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ судалы

ВАШИНГТОН. Ак бажың, тодаргайлаарга, АКШ-тың президентизи Дж. Буш баштаан америк администрациязы эрткен понедельник хүнүнде тускай медеглел кылган. Россияга чазак кризизи тургустуна бээр болза, Москвага саң-хөө чээлизин бээрин, экономиктиг дуза көргүзерин АКШ соксадыр хөөннүг утканы медеглелде айыткан. Россия парламентизинде болуушкуннар-биле холбаштыр Россияга көдээ ажыл-агый чээлизин тыпсырын АКШ соксадыр бодап турар бе деп айтырыгга америк президентиниң парлалга секретары Марлин Фицуотер мынча деп харыылаан: «Россия парламентизинде байдалды кичээнгейлиг хайгаарап көрүп турар бис, ында кабинеттиң дүшкени азы ам дүжери болгаш Россия парламентизиниң шиитпирлери бистерни дүвүредип турар. Демократтыг реформаларны чорударынга ол акша-хөреңгилерни шын ажыглаарынга байдал тургустунар дээрзинге идегеп турар бис».

БУДАПЕШТ. Чаартылганың болгаш хөгжүлдениң Европа банкызының президентизи Жак Аттали Россия парламентизинде сөөлгү болуушкуннар-биле холбаштыр база медеглел кылган. Барыын чүктүң саң-хөө дузаламчызын Россияның алырынга таарымчалыг байдалдар ол чуртка тургустунар дээрзинге идегеп турар бис деп айыткан. Ёзулуг үндезин реформаларны чорударының оруунче кирген чазактарга акша-хөреңги чээлизин болгаш дузаламчызын берип болур деп, Ж. Аттали медеглээн. Эгелээн экономиктиг реформаларын Россияның чазаа, шынап-ла, херек кырында боттандырып шыдаар болза, ол чуртка чээлилерни ам бээр апаар деп чугаалаан. Россияга чээлилерни болгаш саң-хөө дузаламчызын бээр азы бербес дугайында Барыын чүк чурттарында сөөлгү үеде эгелээн чугаалар — өске күрүнениң иштики херээнге холгаарлаашкын-дыр деп, тус черниң хайгааракчылары санап турар.

РИМ. Беларусьтуң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы Вячеслав Кебич Италияның найысылалынга барып чораан. «Беларусь Республика ядролуг чепсек чок болгаш нейтралдыг күрүне болур» деп, ол медеглээн. Беларусьтуң девискээринде бар ядролуг чепсек орай азы эрте-даа бол, дөмей-ле бүрүн узуткаттынган турар ужурлуг деп, РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизинге В. Кебич чугаалаан. Республиканың девискээринде ядролуг чепсекти узуткаарының хуусаазы — ийи-үш чыл болур деп, ол айыткан. Тактиктиг ядролуг чепсек Беларусьтуң девискээринге бо чылын-на артпас, а стратегтиг ядролуг чепсек артар. Ону узуткаарының хуусаазы Россиядан хамааржыр апаар.

ПАРИЖ. Европа ниитилежилгелериниң чугула комиссияларының бирээзиниң даргазының оралакчызы Хенниг Кристоферсен ук ниитилежилгелер эвилелиниң саң-хөө айтырыгларын харыылап турар. Россияда экономиктиг реформаны эчизинге чедир чорудары бүгү Европага онза чугула ужур-дузалыг. Ынчаарга Россияның эгелээни экономиктиг реформазы буураашкынга таваржыр болза, сандараан ССРЭ-ниң өске республикаларынга дыка берге болур. Рынок экономиказынче ол республикалар шилчип шыдавас апаар. Чүге дээрге Россия — экономика талазы-биле улуг аргаларлыг республика-дыр деп демдеглээн. Х. Кристоферсенниң бедалын ёзугаар алырга, энергетиктиг курлавырлар чүгле Россияда бар, а өске республикаларда барык чок. Даштыкы күрүнелер-биле садыглажыр болгаш санажып шыдаар аргалыг чүгле ийи республика —Россия болгаш Узбекистан-дыр деп, ол медеглээн. Хамааржыппас күрүнелер демнежилгезиниң өске чурттары Россияга улуг өрелиг деп, Хенниг Кристоферсен айыткан.

ВАШИНГТОН. Украинаның камгалал министри генерал-полковник Константин Морозов Американың Каттышкан Штаттарынга барып чораан үезинде АКШ-тың камгалал министри Ричард Чейни-биле ужурашкан. Тактиктиг болгаш стратегтиг ядролуг чепсекти Украинаның девискээринден кажан, канчаар үндүрериниң айтырыы ужуражыышкын үезинде кол черни ээлээн. «Тактиктиг чепсекти Украинаның девискээринден үндүрерин соксатканы — түр када хемчег болган. Ол чепсекти Украинаның девискээринден моон соңгаар үндүрериниң айтырыын кичээнгейлиг өөренип, чугаалажып көрүп турар бис» деп, генерал-полковник К. Морозов ужуражыышкын үезинде медеглээн. Бо айтырыг чоокку үеде шиитпирлеттинген турарынга идегелди Украинаның камгалал министри илергейлээн болгаш бо талазы-биле Украина бодунуң хүлээлгезин эчизинге чедир күүседир дээрзин бүзүреткен.

ЛОНДОН. Чазакка удурланыышкак турушта эң улуг партияның— Англияның лейбористиг партиязының удуртукчузу Нил Киннок ол албан-дужаалга 9 чыл дургузунда туруп келген. Партияның удуртукчузу албан-хүлээлгеден халажыр дугайында Н. Киннок эрткен понедельник хүнүнде медеглээнин Великобританияның солуннары бижээн. 1979 чылдан бээр ол партияның төлээлекчилери парламент соңгулдаларынга тиилелгени дөрт удаа чедип ап шыдаваан. Ынчангаш партияның удуртукчузу албан-хүлээлгеден Нил Киннок халажыр ужурга таварышкан деп солуннар демдеглээн.

АФИНЫ. Грек парламентиниң даштыкы херектер талазы-биле комитединиң даргазы Сотирис Папаполитис мырыңай чаа Салоники телевидениезин дамчыштыр чугула медеглел кылган. Бодунуң ядролуг бомбазын бүдүрүп алырынга Турция белен болу берген деп, ол чугаалаан. Комитет даргазының чугаалааныл ёзугаар алырга, Турция 8 азы 10 килограмм ураны садып алган болгаш сандарап дүшкен ССРЭ-ниң ядролуг чепсекке хамаарышкан эртемденнери-биле «сырый харылзаалыг» болуп турар.

АРАГА-ЛА ХАЙ КЫЛГАН

Суд залындан

Кады төрээн чоок кижизин, төрелин, чурттап орар эжин, уругларының адазын, авазын оскунуп, чидирип аары кижилерге эң улуг согуг.

Эрзин районнуң улус судунга кижи амы-тынынга чепкен, өлүрүүшкүн хереэн көөрү көвүдеп турар: 1990 чылда—1, 1991 чылда 4 херекти үзүп көрген.

1990 чылдың май 3-те Тес-Хем районнуң Самагалдай суурнуң чурттакчызы Александр Кара-Сал төрүттүнген хүнүн эрттирип, эштери-биле Эрзин суурга арагалап хүнзээн. Кежээ 20 шакта чааскаан, эзирик столовайдан чемненгениниң соонда, үнүп келгеш бар чорда, кайда-даа ажылдавайн турар Юрий Каваа эзирик таварышкан. Ю. Каваа кандыг-даа чылдагаан чок черге бодунга ап чорааны соок чепсекке хамааржыр кылымал бижээ-биле А. Кара-Салдың чугула органынче бижектээн түңнелинде, ол өлген. 1991 чылдың апрель 5-те РСФСР-ниң КД-ниң 108 чүүлүнүң 2 кезээ, 218 чүүлүнүң 2 кезээ-биле суд Кавааны 12 чыл хосталгазын казып шииткен.

1990-91 чылда, Чаа чыл бүдүүзүнде дүне «Нарын» совхозтуң МТМ-ниң эртер өрээлинге кайызы-даа эзирик Наксик Нарын-оол, Самбир Сумуя олар аразында чогушкан. Наксик Самбирниң бажының оң талазынче куруг «шампанское» шили-биле сагыштыы-биле хаккан түңнелинде Самбир ол-ла алган кемдээшкининден өлген. Ынчангаш РСФСР-ниң КХ-ниң 108 чүүлүнүң 2 кезээнге Наксикти 9 чыл хосталгазын казып шииткен.

1991 чылдың январь 30-де Тес-Хем районнуң Берт-Даг суурга Көген Толааевич Суван биле Өнермаа Оолаковна Көген билир эзирик, аразында хүннешкениниң түңнелинде С. Көген кадайын сагыштыы-биле бижектеп өлүрген. РСФСР-ниң КХ-ниң 103 чүүлү-биле С. Көгенни 7 чыл хосталгазын казып шииткен.

1991 чылдың июнь 5-тен 6-ның дүнезинде Сарыг-Будуң көдээ Совединиң девискээри Кара-Боом деп черге бөлүк арагалаашкын үезинде Хангай Даш-оол биле Михаил Лужаа хүрежип ойнап тургаш, аразында маргылдаа үне бээрге, Хангай машина хөделдирер демир-биле (рукоятка) Лужааның бажынче каш удаа хаккан түңнелинде, Лужаа ол-ла черинге өлген. Суд Д. Хангай эжи М. Лужааны сагыштыы-биле өлүрген дээш РСФСР-ниң КХ-ниң 103 чүүлүнге 9 чыл хосталгазын казып шииткен.

Үстүнде бижиттинген фактыларда судтаттырыкчылар, когарааннар С. Көгенден арткаңнары 20-30 хар назылыг аныяк улус, шупту өг-бүлелиг.

Бо боор турар аар кем-херектиң чылдагааны — арагалаашкын. Араганың хайы кандыг түңнелге чедирип турарын кижи бүрүзү билир. Ынчангаш чагып каарым болза, арага-биле чон доннашпазын!

Чечек ТЮЛЮШ,
Эрзин районнуң улус судунуң даргазы.

ЧЕРЛЕР АТТАРЫ

Бо чылын «Шынның» бир номеринге «тыва», «сойот», «урянхай» деп сөстерге хамаарыштыр техниктиг эртемнерниң кандидады, доцент Доржу Базырович Бузур-оолдуң шинчилел материалын парлаан бис. Ам бо удаада эртемденниң Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды-Уула деп аттарга хамаарыштыр кыска чүүлүн парладывыс. Сонуургаарынар чадавас, эргим номчукчулар.

Хемнер аттарының дазылында чыдар түрк сөстер даразында утканы илередип болур: бек (бег, бей, бий, бии) — шериг баштыңчызы, башкарыкчы, чагырыкчы. Каа (хаа) — даалга күүседикчизи, дузалакчы.

Ол хемнерниң аттарын Улуг Енисей болгаш Биче Енисей дижип турары — будулгаазынны киирип турар. Ынчаарга улуг Енисей болгаш биче Енисей каттышкаш, аңаа Енисейни тургузуп турар ышкаш сагындырар, чиктиң кончуг апаар-дыр-ла.

Оон орнунга ук хемнерниң ёзулуг, улусчу аттарындан укталган ады чараш болгаш таарымчалыг кылдыр сагындырар: шериг баштыңы (генерал) база оон дузалакчы-адъютантызы ырак даглардан бады келгеш, каттыжып алгаш күчүлүг улуг хем — Улуг-Хемни (Великая река) тургускан.

Чаңгыс эвес катап бо улуг күчүлүг эжелекчилерниң халдаашкыннарынга күштүг суг моондаа болуп, хем тываларының бурунгуларын камгалап чораан.

Таңды дээрге түрктээрге тайга дээни ол. Ам артындала аңаа тайга эвес, а бедик (сирт) болгаш арга-ыяштыг. Уул (ан) моолдап «даг» дээн.

Моон алырга, Таңды-Уула дээрге бедик, кадыр тайга деп билдинип турар. Чамдыкта көөрге, Таңды-Оола деп бижип каан болур. «Оола» дээрге «уула» деп сөстү шын эвес бижээни болур, ынчангаш «оол» (мальчик) дээн утка кандыг-даа хамаарылга чок болуп турар.

Доржу БУЗУР-ООЛ.
Техниктиг эртемнерниң кандидады, доцент.

КАЖАН КӨӨР ИРГИ БИС?

Бистиң Хадын суур ындыг кончуг улуг эвес суур. 4 чолдак кудумчулуг. Мында радио, телевизорну дыңнап, көрүп турар бис. Ам чүү четпезил? Дөрт кудумчунуң чүгле чаңгызы Кызыл хоорайдан дамчыдылгаларны көөр аргалыг, үш кудумчу шуут көрбес. Бо талазы-биле биске кайы чер дуза чедириптер ирги?

Степан ДАНГАА.
Бии-Хем район.

Уран чүүл амыдыралындан

«ЭЭЛДЕК ШЫҢГЫРААШ» ДУГАЙЫНДА

ооң баштайгы күүседикчилериниң бирээзиниң бодалы

Эрткен чылын Чөөн-Хемчик райондан, Ак-Довурактан чагаалар алгылаан мен. Номчуп таныжарымга, танцы уран чүүлүнге сонуургалдыг аныяктар бижээн болган. Олар «Ээлдек шыңгырааш» деп танцы дугайын сонуургап, ону кымнар, каш кижи, каяа, кажан баштай-ла танцылап ойнааның сонуургаан болдулар. Бир-тээ, олар ону сонуургап турар болганда, кижи бүрүзүнге тус-туста чагаа дамчыштыр харыылап бээр дээримге, меңээ келген чагааларда айтырыг салып турарларның адрези, ат-сывы долу эвес болду. Ам канчаар харыы чок арттырып каар эвес, солун дамчыштыр бижиирин шиитпирлеп алдым. Черле ынчаш чүгле ол-даа эвес, ол дугайын «Шын» солунче бижип, улус бо-ла айтыра бээр апарган. «Шынче» чагаа бижий бергенимниң бо удаада чылдагааны-даа ол.

1942 чылда тускай эртемниг башкыларны тыва театрга соңгаартан чалаан турган. Театр студиязынга оркестр, балет, нийти ырның салбырлары (драма мурнунда-ла турган) ажыттынган. Ынчан балетмейстер А. В. Шатин келген турган, ассистент-дузалакчызы — Николай Кысыгбай чүве. Шатин башкының кадайы Елизавета Чарова база танцылаар кижи чораан, а оларның кызы Женя бистиң-биле кады балетке өөренип турган. Чыл хире өөренгенивис соонда, шылгалда чоруткан, оон түңнели-биле чамдыктарывыс казыттына-даа берген чүве ийин.

«Ээлдек шыңгырааш» ышкаш ындыг нарын классиктиг танцыны кайын-на ол дораан илдик чок танцылап турар болу бээр ийик бис аан, берге турганы чугаажок. Ам харын сактып чугаалажып олурар болгай бис. Ам бодап чоруурумга, башкы бистиң-биле шыдамык-ла ажылдап турган-дыр. Шимчээшкиннерин кезек-кезектеп көргүзүп өөредир, кончудуп алгаш, ыглажып-даа тургулаан бис, «экидир, эр-хейлер» деп мактатканывыста, аажок-ла өөрүүр турган бис, ынчан ол бистерни хөгледир, каттыртыр турганын ам сактып келирге дыка солун. Башкывыс алыс аажок шыңгыы, негелделиг кижи. Балет артизи кижи кандыг болурун, улус аразынга бодун ап чоруурундан бээр биске чугаалап, чагып турган.

Ынчан бистер аажок аныяк турган бис, хостуг кежээлеривисте паркка танцы шөлүнге бо-ла чеде бээр турган бис. Аңаа кандыг-бир танцыны шын эвес танцылапканывысты эскерип каан болза, эртенинде кичээл мурнунда ол частырыгны эдип, бал танцызын канчаар ойнаарын албан-биле тайылбырлап берип, өөредир турган.

«Ээлдек шыңгыраашты» тургузуп эгелээш, оон-биле чергелештир, «Аныяктар» (5 кижи ойнаар), «Декей-оо» (чаңгыс кижиге) деп тыва танцыларны база тургузуп эгелээн чүве. Олар «Шыңгыраашка» бодаарга, кыска-даа, бөдүүнзүмээр. Оон ынай молдав, татар, орус, цыган, испан... танцыларны база тургузуп турган. А 1944 чылдың чайынында бистерни лагерьже апарган. Аңаа танцыларны, ылаңгыя «Ээлдек шыңгыраашты» болур-чогуур-биле белеткеп дооскан. Ынчангаш ол-ла чылдың сес айда парктың Ногаан театрынга «Ээлдек шыңгыраашты» бирле дугаар танцыладывыс. Оон баштайгы күүседикчилери тос кижи бис: Клара Намчак, Клава Веденеева, Екатерина Кыдай, Фаина Дубовская, Екатерина Харлыг, Алла Сельянова, Лора Соловьёва, Галина Севильбаа (Бады-Сагаан), а солизивис — Наталья Ажыкмаа турган. Колдуунда-ла бо тос кижи ону балетти тараткыжеге, 1949 чылга чедир ойнап келдивис ийин. Оркестр, нийти ыры, балет салбырларын штат кызырылдазы дээш ол чылын тарадыпкан. Ынчангаш өске черлерже шупту ажылдап чоргулай баргылаан бис. Фаина Дубовская уран чүүлге черле дески талантылыг кижи, ынчангаш драма артизи болуп театрга арткан. Клара Намчак — ИХМ-ге, Екатерина Харлыг биле мен «Шын» солун редакциязынга ажылдай берген бис. Екатерина Кыдай — партия ажылынга чораан аараш, чок болган. Наталья Ажыкмаа — Москвада. Эштеримниң чүгле чамдыктары-дыр ийин бо. Ам шупту пенсияда, аллан харны ажа баскан кырган-авалар апаргылаан чурттап чор бис. Үстүнде адааным эштеримниң чамдыктарының ам кайдазын билбес болганым хомуданчыг. Амыдырал, чылдар ындыг-дыр, хөй-хөй чылдар иштинде кижилер бот-боттарын кайда чурттап чоруурун билишпейн, ужурашпайн барып болур аан. «Ээлдек шыңгырааштың» баштай танцылап турган уругларның дугайын кысказы-биле таныштырарга мындыг.

«Балетке ол үеде чүгле уруглар турган чүве-дир аа» деп бодай бербеңер. Оолдар база турган, оолдар боорда, аажок талантылыг, кашпагай, шимченгир турганнар. Октябрь Монгуш, Андрей Сагды, Андрей Доңгур-оол, Сарыг-оол, Макар Оюн суглар турган. Тывага танцы уран чүүлүнүң тургузукчулары, талантылыг ындыг оолдар, кыстар-биле кады ажылдап чораанымга чоргаарланыр мен.

Айтырыглыг чагаалар кээп турганының үстүнде чугаалаан болгай мен. Ында «Тыртык-Кара, Сайхоо суглар база балетке силерниң-биле кады турган бе?» деп айтырып турарлар база бар чүве, сактып келдим. Сайхоо балетке бисти соннады келген, ийе, кады өөренип турдувус. Наталья биле Александр Тыртык-Караларны 1955-57 чылдардан эгелеп таныыр, аныяк, спортчу өг-бүле деп билир мен. Ынчан Саша хаакка дыка-ла маңнаар, чемпионнап-даа турган чүве ийин. А Наталья № 2 школага башкылап турду. Школаның хөй-нийти ажылы дээнде дыка идепкейлиг, ону өөреникчилери-биле чүгле школага эвес, музейге, кинога, кудумчуга кады чоруурун бо-ла көөр мен.

1957 чылда Москвага аныяктарның болгаш студентилерниң алды дугаар Бүгү-делегей фестивалы болур дээн. Аңаа белеткел бүгү чурттаазы-биле бир дөмей, Тывага база эгелээн. Концерт программазынга «Ээлдек шыңгырааш» биле «Декей-оо» деп ийи танцы кирген. Оон өске ол үеде таптыг тыва танцылар-даа чок турган чүве-дир ийин але. Новосибирскиге болган баштайгы зона көрүлдезинге «Ээлдек шыңгыраашты» Клара Намчак, Наталья Тыртык-Кара, Сайхоо Монгуш, мен, солист Екатерина Кыдай составтыг беш кижи ойнаан бис. А «Декей-оону» (лимбилиг уруг-даа дээр чүве). А Шатин эгезинде-ле (1944 чылда-ла) меңээ тургускан чүве, ону ынчан база мен ойнадым. Ол зона көрүлдезиниң түңнел концертинге ол ийи танцы, Максим Дакпайның сыгыды кирген чүве. А Москвага фестиваль мурнунда болур тур-көрүлдеже М. Дакпайның сыгыды, «Ээлдек шыңгырааш» эрткен. Шак ынчан Наталья Тыртык-Караның танцыга сонуургалдыын, кызымаан кайгаан мен. Демир-орукка-даа чораш, чурттап, доктааган өөрээлдеривиске-даа черле аңаа олурбас, танцының шимчээшкиннерин кылган, кижиден айтырган, могаг чок-ла кижи. Ынчап турагш, мурнунда танцылап чораан бистерден ылгал чок ойнаан. Ынчан Москвага болган үш турну шыдажып эрткеш, фестивальга-даа кириштивис. А Дакпай акывыс алдын медальды, бистер бежелээ мөңгүн медальды алган бис. Удуртукчувус Александр Лаптан баян-биле үлеп чораан. Оон соонда Н. Тыртык-Кара Таңды районга, Эрзинге, Бай-Тайгага-даа ажылдап тура, «Чагытайның чалгыглары», «Ивижилер» дээш, оон-даа өске танцыларны (чамдыызының аттарын уткан-дыр мен) тургусканын, аныяктарның сценага ойнап турганын көрген мен. Ынчангаш ону танцыга салым-чаяанныг кижи деп санап чоруур мен.

Черле ынчаш «Ээлдек шыңгыраашты» амыдыралдан чыдып калбайн, ону бот-тывынгыр артистерниң база профессионалдарның күүселдези-биле сценадан дүшпейн чоруурунга кижи канчап черле өөрүвес боор. Аныяктарны ындыг-мындыг деп чемелээр сагыш меңде шуут чок, ынчалзажок сеткилимге таарышпайн чоруур чүүлдерни маңаа чугаалаар бодалдыг мен.

Солуннарга бижикчилерниң бижип турары, шынап-ла, чөп, оларны деткиир мен. Аргалыг-ла болза, тостан эвээш эвес, дора-ла дээрге, чеди кижи танцылаар болза деп күзелдиг мен. Танцының шимчээшкин бүрүзү тускай ужур-уткалыг болгай. Ам шимчээшкиннер гимнастика хевирлиг боол, танцы аажок бөдүүнчээн ийин. Каас-чараш, өң-баазын чечектерни чарашсынып, магадап, ону суйбап каап турарын көргүскен болгай. Ынчан 1944 чылда пионер лагеринге белеткенип турагш, аяс хүннерде Каа-Хемниң эриинге репетициялап, чараш чечектерлиг, көктүг-шыктыг черге самнап, ойнап турдувус. Эгезинде ийи таладан 4-4 уругларның үнер черин ээзирниң черден ужуп үнери кандыг ийик, чалгыннарын чоорту херип, кылыйтып ужуп үнер деп А. В. Шатин башкының айтып берип, көргүзүп, тайылбырлап турганын оон бээр 47-48 чыл эртсе-даа, утпаан мен, караамга ол олчаан көстүп кээр. Шаандагы 44-49 чылдарда күүселдезинден ам черле чүве артпаан деп болур, «Ээлдек шыңгырааш» деп адын ол оскунган, ол бөдүүнчүп, ээлгир ээлдээ-даа, шыңгыраажы-даа чок. Баштайгы күүселде ёзугаар ол хевээр, ыяап-ла ынчаар күүседиринче албадап, ыйытпайн тур мен. Тываның баштайгы сурааглыг танцызы болганда, ону чараш, көрүштүг, эки шынарлыг кылдыр ойнаарын чедип алыры күзенчиг, ындыг арга танцычыларда чок эвес, бар. Чүге дизе амгы үениң уруглары бичиизинден тура балет школаларында, танцы бөлгүмнеринде өөренип турар боор-дурлар, ээлгир, шимченгир, чараш, талантылыг. Олар кандыг-даа нарын шимчээшкиннерни ойнап каарлар. Шыңгырааш дагылдарын 44-45 чылдарда канчап кылдыртып ап турган деп, амгы бо дагыл хамаанчок, оон-даа нарын чүүлдерни кылып турар бо үеде, ону кылдырып алыры улуг-ла берге эвес хире. Шыңгыраажы чокта, черле көрүш, шынар чок ийин.

Ам танцының музыказының дугайында. Танцының музыказын А. Аксенов бижээн. Ынчан Р. Мироновичиниң удуртулгазы-биле национал хөгжүм херекселдери-биле бистиң оюнувусту үдеп турду. Үстүнде адааным хөгжүмчүлер-биле кады ажылдап, дуза көргүзүп чораан кижи композитор Р. Д. Кенденбиль ол-дур. Ам ол музыканың чартык-чамдыы арткан, өскерлип калган. Ынчанмайн канчаар, тос кижи ойнап турган танцыны 2-3 кижи ойнаарга, черле өскерли бергени билдингир. Бистиң үевисте национал хөгжүм үдеп турда, хенертен хөгжүм үнү чиде хона бээрге, чүгле шыңгыраaштарның шыңгыраажы дыңналыр, чараш-ла чүве ийин. Каш чылдар бурунгаар Минишиниң оркестри ойнап турда, харын шаандагызынга чоокшулажып турар чүве чораан. Ону Аксеновтуу-биле кылыр дээр болза, оон архивинде нотазы бар боол чадавас. Ында чок болза, ону чүгле Р. Кенденбиль тургузуп шыдаар деп бодаар мен.

Танцы уран чүүлүнге чоок кижилер «А. Шатин Моолга ажылдап чораан болгаш танцының шимчээшкиннери моолчургу» деп бадыткаарын оралдажып турар, мен аңаа черле дөпшээрешпес мен. 44-50 чылдарда оон күүселдезин көрбээн, ынчангы музыказын дыңнаваан кижилер ам кээп, кажан ол шынар-хевирин оскунганда көөрге, тыва-даа, орус-даа эвес болбайн аан.

Номчукчуларның айтырыгларынга харыы берип тура, бодумнуң хууда бодалымны, мени дүвүредип чоруур чамдык айтырыгларга дегбейн баар аргам чок болду. Танцының баштайгы ойнакчыларының бирээзи болганымда, тыва уран чүүлдүң эртинези болур «Ээлдек шыңгыраашты» келир салгалга (дорайтады бербейн аан) дамчыдар ужурлуг деп бодап чоруур мен. Виктор Көк-оолдуң өлүм чок «Хайыраан бот» деп шиизин хөй-ле режиссёрлар бодунуу-биле тургузуп турагш, канчанган ийик. Ону көрүкчүлер билир-ле болгай бис. Өршээ, харын М. Мунзук шииниң төөгүзүн эки билир болгаш, чаагай буянны кылып, ону эге баштайгы хевиринче киирип, эдип-чазап, көрүкчүлерге эгиткен дээрзин база билир бис. А «Ээлдек шыңгырааш» база ындыг янзылыг адынга дүүшпес апарганы ол-дур.

Галина БАДЫ-САГААН.
Кызыл хоорай.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Дастай-оол Монгушович Ыдамчап бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1947 чылда МЧАЭ-ден эгелээн. Улуг-Хем районга колхозтар, совхозтар тургустунуп эгелээнде оларның янзы-бүрү адырларынга ол ажылдап чораан. Ажылдап келген чылдарында бодунуң онаашкан ажыл-ижинге кызымак чорууп көргүзүп келген.

Оон күш-ажылын үнелеп көргеш, ону өртектиг белектер болгаш хөй санныг хүндүлел бижиктер-биле шаннаан. Дастай-оол Монгушович хөй-нийтиниң ажылынга идепкейлиг киржип чорааның херечизи — район болгаш көдээ Советтиң улус депутадынга ооң каш удаа соңгудуп чорааны.

Ол ам «Ак-Туруг» совхозта ажылдап, чурттап чоруур. Чоокта чаа 60 харлааш, пенсияже үнген. Ынчангаш, Дастай-оол Монгушович, 60 харлааныңар-биле силерге байыр чедирип, амыдырал-чуртталганарга, ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни, каң дег кадыкшылды күзедивис!

Төреллери А. Х. ЗОТОВА, З. АСПАН-ООЛ, О. ХӨВЕҢ, Д. КЕЧИЛ-ООЛ.

КОРДАКЧЫЛАР МАРГЫЛДААЗЫНДА

МАДРИД, апрель 15. (Ростова-СЧТА). Шыдыраа талазы-биле делегей чемпиону Г. Каспаров-биле салчыр эрге дээш арткан дөрт кордакчылар аразында маргылдаалар испан Линарес хоорайда эртип турар.

Ында ам үшкү салыг доозулган. Артур Юсупов биле голланд шыдыраачы Ян Тимманның аразында үшкү салыг хайым боол доозулган. А. Юсупов 2 санныг, оон удурланыкчызы —1 санныг. Делегей чемпиону чораан Анатолий Карпов биле англи Найджел Шорт оларның аразында үшкү салыг соңгаарлаттынган. Каразы-биле ойнаан Н. Шорт бичии арткык күштүг. Ам дээрезинде А. Карповтуң саны 1,5, Шорттуу—0,5.

ТВ

(Төп солуннардан допчулап очулдурган).

АПРЕЛЬ 16, ЧЕТВЕРГ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 **Эртен.** 8.35 Мультфильмнер. 9.05 Концерт. 9.50 **«Сухово-Кобылинниң херээ»** деп уран-чечен телефильм. Ийиги фильм. 11.00 «Брэйн ринг». 12.00 **Медээлер.** 12.25 **«Дириг амытаннар делегейинде».** 13.10 Чоннуң хөгжүм херекселдеринге хамаарышкан дамчыдылга. 13.55 **«Овчарка»** деп телефильм. 14.10 **«Блокнот».** 14.15 Телемикст. 15.00 Спорт хоочуннарының дугайында. 15.25 «Бөгүн болгаш ынчаарда». 15.55 **«Мээң кадайым — кырган-ие».** Уран-чечен фильм. 17.00 Япония дугайында дамчыдылга. 18.00 **Медээлер.** 18.25 Мультфильм. 18.30 **«Совхоз хемчээлинде мафия»** 18.55 «18 хар чедир болгаш оон-даа өрү назылыглар». 19.35 **«Сухово-Кобылинниң херээ»** деп уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 20.45 **«Тамчыктыг удунар, чаштар!».** 21.00 **Медээлер.** 21.25 Футбол. 22.25 «Нацияның катап тургустунганы» деп телефильм. 23.30 Футбол. Ийиги кезээ. 00.30 «Тоолчугаш». 01.00 **Медээлер.** 01.40—02.50 **«Бажыңынче чанар орук».**

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 **Медээлер.** 8.25 Испан дыл кичээли. 8.35 Хостуг шакта. 9.10 Испан дыл кичээли. 9.40 Орус чугаа. 10.10 Мелиховтуң төөгү бижимели. 10.30 Футбол. 12.00 «Мында оон сагыш-сеткили арткан». 12.35 Россияның театр телевидениези. 13.40 — 14.00 Тараачын айтырыы. 15.40 **«Урал-ТВ».** 16.25 Бөгү кижилерге башкы өөредии. 16.55 Мегаполис. 17.25 Тинко.

БИСТИҢ НАЙЫСЫЛАЛДАН

17.40 Уругларга фильм. 18.05 **«Тыва телевидение чалап тур».** 19.05 Информастыг программа. 19.35 Байыр чедиришкиннери. 19.45 **Медээлер.** 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 **Медээлер.** 20.20 Чарлалдар. 20.25 **«Бешки дугуй».** 21.55 РФ-ниң улус депутаттарының VI Съездизинден. 23.55 Чарлалдар. 00.00 **Медээлер.** 00.20—01.20 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.40 Ам-даа шинчилеттинмээн октаргай. 18.25 **«Нота бене»** студия. 19.05 Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур. Медээлер. 19.20 **Съездиниң хүн демдеглели.** 19.35 **«Экс программа».** 19.45 Хүн бүрүде байырлал

ВИДЕОКАНАЛ «УРААНХАЙ»

20.00 Мультфильм. 20.20 Информация, чарлалдар. 20.30 «Тур, машина!» 21.00 — 22.40 Уран-чечен фильм.

ХОЛ БӨМБҮҮ—КОЛ ОЮН

Хоочун хол бөмбүкчүзүнүң сактыышкыны

Алдан чылдарның эгезинде Тес-Хемниң «Чодураа» колхозка агрономнап турагш, андарылган машинага бастырган мен. Арным ыжыындан карактарым шимдинчек, а аксымче макарон безин сыңмас, чүгле суук мүн биле шай ижер турдум. Даарашкым безин сектүнмээнде, кезер эмчи Чүглүр Бады бир эртен мээң бажынымга келди. Шинчип көргеш:

— «Соңгузу хүнге чедир карактарың көрүп турар апаар боор, ыжыы элээн сине бээр он. Даарашкызын Кызылга сөп кааптар мен, даарта халдып оралл. Республика маргылдаазындан озалдаар эргевис чок, ам туруп кылашта»— деп бо.

Ол үеде бөмбүк дээнде, кымның-даа торлуг чүвези чок чүве. Бөмбүкчүнүң эргезиниң улуу, черле хүндүлүг база аажок: маргылдаа болгаш аңаа белеткел үезинде ажылындан кандыг-даа чылдагаан чок хостаар. Бөмбүк-тевес-даа чоннуң бөмбүкке сонуургалы улуг. Ынчангаш районнуң албан черлеринче оларның дилээн ёзугаар, маргылдааның байдалын хүннүн-не Кызылдан телефоннап, телеграммалап дыңнадыры албан. Чамдык улус боттары-ла Кызылга бисти эдерип чедип кээр. Телевидение чок-даа турган болза, радио болгаш солуннар маргылдааны кончуг тодаргай чырыдып турган. А ам?

Чогум бодум 1953 чылдан бээр область болгаш республиканың маргылдааларынга киржип келген мен. Мээң ойнап эгелеп турар үемде Самагалдайга МТС агрономунга Алексей Кумаяк, «Бурунгаар» солунуң редакторунга Бавуу, кожууну даргазы, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Түрген-оол, школачылардан Чүглүр Бады, оон ынай Белек-оол (Миша) биле Доржу Мөңге база Василий биле Даш-оол Танов алышкылар, Оюн Майыл-оол, райпога санакчы (счетовод) Будаачы (Коля) Күвезин болгаш, кырыыже бөмбүктеп, хей-аъдын, омакшылын болгаш идепкейин аңаа көргүзүп келген өске-даа ойнакчыларны адап болур мен. «Профессор Зубов» эртем-шинчилел суднозунуң капитанының бирги оралакчызы болгаш политкилдис начальниги болуп, Антарктидага сес чыл ажылдааш, аңаа дошка туржук, эри-кызы холуштур шала кырынга хонар турдувус. Ынча хөй улустан шимээн үндүрер, чурум үрээр кижи эскербээн мен. Таакпылаар улус дашкаар үнер. Стадионга астыгып калган хепти безин кайы-даа команданың кежигүннери ээлеринге эккеп бээр. Мээң бо чугаамга ам чамдык аныяк бөмбүкчүлер шынзыкпас чыгыы.

Чай дүжерге, баштай школачы бөмбүкчүлерниң маргылдаазы болур. Олар маргылдаа болур черге чадаг кээр: тайкыстырган «Обь» дизель-электроходту болгаш аңаа чораан кижилерниң амы-тынын камгалаарынга шылгарааны дээш Октябрь Революциязы орден-биле шаннаткан баштайгы тыва полярныы Владимир Чооду, ам бо Федор Дажы, Мөңге Доржу суглар эң баштайгы разрядчылар болган бис. Мээң үшкү, ийиги, бирги разряд тывысканым демдеглээп квалификация дептерлерим, кежигүн билеттерим ам-даа бар.

Амгы бөмбүкчүлерниң чымчак автобустарга чыдыннадып кээп турарынга адаар-гаар-дыр мен. А бис хөл дузу сөөрткен машиналарның дузунуң кырынга безин кээп турдувус. 1955 чылда Чадааннадан маргылдаага кел чорааш, амгы Шагаан-Арыг турар хоорга ымыраага үгледип хонганывысты Дилгижек оглу Шилек болгаш өске-даа өөрүм утпаан. Ынчан хонар-бажыңдаа сагышка кирбес чүве. Хамык районнарның бөмбүкчүлери чаңгыс улуг залга, хевивис безин ужулбайн, орузу-тывазы галар ажыр, хемнер кежир чээрби хонуктуң аян-чорууч кылыр. Бир ындыг маргылдаага Каа-Хемден келген бо Николай Күвезин-биле таныжканымдан бээр келир чылын дөртен чыл болур.

Кагыгдан келген бөмбүк кижини ужур шаап болур. Ындыг бөмбүктү ап четтикпес болзунза, аарышкылыг-ла болдур ийин, дырбандыр бериптер. Ам ындыг күштүг кагыглар көзүлбес-тир. Ынчан сетка амгызындан бедик турду, чеден чылдарда чавызадыпкан. Оон ынай оюннуң дүрүмү, черле ойнаары дыка бөдүүнчээн, аңаа кижи безин ойнаптар апарган. Дөртен-бежен чылдарның дүрүмү-биле ам (ынчангы бөмбүкчүлерден өске) кым-даа ойнап шыдавас, дораан-на «шиптирип» алыр. Ону бо ужуражылгада безин көрүп, чугаалажып турдувус. Бөмбүкке холдуң дээген даажып безин, арыг эвес болза, шиидер турду.

Ам хоочуннар бистиң эң-не бергезинип, эпчоксунуп болгаш таарзынмайн турар чүвевис — бөмбүкчүлерниң хей-аът болгаш омакшыл чогу, эрзиг эвези. Дорту-биле чугаалаарга, буруудатпайн көрүңер, сус чогу, суспаргайы. Аңаа турар, угааны болгаш күштү мөөңневес, ол бүгүнү база магаботту катай-хаара албадавас апарган. Ол чорук улус мурнунга эгенчиг. Ойнап шыдавас-даа болза, ону кылырын кызып, ол дээш оралдажып турар кижи-дир деп чүвени көргүзери албан. Шак ынчаар шырбаар херек.

Маргылдаа дооступ, сөөлгү оюннар чоруп турда, «команда келбээн» деп чугааны сөөлгү чылдарда каш-даа катап дыңнадым. Ону черле кайгаар кижи-дир мен. Уттурарын билип-даа турагш, ойнаары албан болгай. Хол бөмбүүнүң, черле спортчу оюннарның алдарын ынчаар бужартадыр нүүр кандыг сеткилдиг кижиге туруп болурул? Өш-биле аан. Улуг тура черле эки чүвеге чедирбес болдур ийин.

Спорт залы деп чүве чок, харны эжип каапкаш, аңаа ойнап чордувус. Дыштаныр хүннерде шөл бүрүзүнге хөй командалар чыглып кээр — шыдашканы ойнап-ла турар, а үндүр шаптырганы, «септенип-септенип» алгаш, катап-катап кирип-ле турар. Школаларга, өөредилге черлеринге хол бөмбүүнүң маргылдаалары дыштаныр хүн санында болур. Ол аразында бот-боттарын чалажыры база бар. Бо оюннуң ол үеде нептеренгей деп чүвезин, аңаа аныяктарның сонуургалының күштүүн кайгаар-дыр мен. Ам болза телевизор-биле дөмейлеп болур бе? Ындыг үе моон соңгаар черле келбес. Ынчалза-даа ол аныяктардан хамааржыр.

Бөмбүк байырлалын эрттиргенинге өөрүп, мени чалаанынга болгаш белек сунганынга четтиргенимни илеретпишаан, бо оюннуң улам солун болурун күзедим.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ЧАСКЫ ХҮННЕРДЕ АВАРИЯЛАР

КАИ

Частың дожаңныг, когуумнаан агаарлыг хүннеринде автоорукта чорууру шаптараазынныг, берге болуру кымга-даа билдингир. Бистиң республикага чүгле март айда транспорттуң 23 ондактыг таварылгалары болгулаан. Ооң түңнелинде 8 кижи амы-тынын оскунган болгаш 23-ү кемдеп-бертинген. Ону эрткен чылдың чогуур үезинде болганы-биле деңнээрге, кемдээн кижилерниң саны 20 хуу кызырылган болза-даа өлгеннер көвүдээн-дир. Ынчалза-даа чамдык, чижээ, Кызыл, Бии-Хем, Таңды, Барыын-Хемчик, Тожу дээн ышкаш, районнарга орукка шимчээшкинниң байдалы эрткен чылдыындан элээн нарыыдаан болгаш адаттынган районнарга автомобильдерниң озал-ондактыг таварылгалары 33,3 хуу турганындан, 100 хуу чедир көвүдээнин айтыр херек. Ооң түңнелинде Кызыл, Бии-Хем, Таңды районнарга болгаш Кызыл хоорайга орукка ондактыг болуушкуннардан өлгеннерниң саны өскелеринден хөй болган. Ынчаарга база-ла Таңды, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем районнарның оруктарынга кемдээн кижилер хөй болган.

Бо чылдың бирги кварталының түңнелдерин ёзугаар алырга, орукка ондактыг болуушкуннардан өлгеннер саны эрткен чылдыындан эвээжээн болгаш кемдээн кижилер оон 4 ажыг хуу хөй боол турар.

Түс-түс коллективтерни болгаш албан, организацияларны алырга, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң автотранспортчуларының орукка шимчээшкинниң дүрүмнерин хөйү-биле үреп турары илереттинген. Ол министерствонуң чолаачыларының буруузу-биле 21 озал-ондактыг болуушкуннар демдеглеттинген. Ол дээрге ук министерствонуң чолаачыларының республикада болган автоаварияларның үшкүзүн-не кылганы-дыр. Министерствонуң совхозтарында байдал база дүвүренчиг. Чүгле «Шамбалыг», «Чаа орук» совхозтарның чолаачыларының буруузу-биле орукка ийи кижи өлген болгаш ийизи балыгланган.

Бо чылдың эгезинден бээр республиканың пассажир автотранспортунда байдал база эки эвес боол, оон чолаачылары ийи аварияны кылган.

Чүгле чолаачылар эвес, харын чадаг кижилер база орукка чоруурунуң дүрүмнерин үрээр таварылгалар хөй боол турар. Чадаг кижилерниң буруузу-биле орукка 12 озал-ондактыг болуушкуннардан бир кижиниң өлгени болгаш 12 кижиниң балыгланганы — ооң херечизи-дир. Бо чылдың эрткен үезиниң иштинде 34 кижи чадаг чораш, чурум үрээш, ондактыг болуушкуннарга таварышкан, олардан 10 кижи амызындан чарылган. Оларның аразында назы четпээн ийи кижи бар. Балыгланып бертинген 24 кижиниң 6-зы он алды хар четпээн уруглар болган.

Моон алгаш көөрге, кудумчуларга болгаш автооруктарга-даа уругларның ойнаарын болдурбазы, оларның аразынга орук шимчээшкининиң дүрүмнериниң дугайында тайылбыр ажылдарын доктаамал чорударын негеттинип турар-дыр.

Виктор ОЩЕПКОВ.
Милицияның майору.
Кызыл хоорай.

Чарлалдар самбыразы

Турцияга өөренирин күзезиңзе

Тыва Республиканың эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди.

Турцияның дээди өөредилге черлеринче өөредип чорударыбиле күзелдиг аныяктарны конкурсче чалап тур.

ӨӨРЕНИР МЕРГЕЖИЛДЕРИ:

1. Делегейге чурттар аразының экономиктиг харылзаалары

Шылгалдалары: математикага (аас болгаш бижимел-биле), тыва дыл болгаш литература (аас болгаш бижимел-биле);

2. Делегей эрге-хоойлузу

Шылгалдалары: күрүнениң болгаш хоойлу-дүрүмнүң үндезиннери (аас-биле), тыва дыл болгаш литература (аас болгаш бижимел-биле).

Шылгалдаларны тыва дылга эрттирер.

Конкурс киржикчилеринге негелделер:

1. 16-дан 23 хар чедир назылыг оолдар киржир;
2. тыва дылды арыг билир ужурлуг;
3. ортумак эртемниң дугайында документизиниң ортумак демдээ 4,5 баллдан эвээш эвес болур;
4. конкурска киржир күзелдиглер 1992 чылдың апрель 24-ке чедир ортумак эртемниң дугайында документизин, школадан сүмелээн бижиин (11-ги классчыларга) паспорту-биле кады бүрүткеткен турар ужурлуг. Ортумак школаның 11-ги классчылары школазының сүмелээн бижиин бүрүткедир.

Киржикчилерни бүрүткээр чери: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32. Тыва Республиканың эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди. Телефоннары 3-62-16, 3-59-11.**

Шылгалдалар эрттирер чери: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 34. Кызылдың күрүнениң башкы институду.**

Чаа-Хөлдүң төп эмнелгезинде ажылдап турар улусчу медицинаның ажылдакчызы Олег Павлович Тойдуктуң ажылдаар үези эртенгиниң 9 шактан 17 шакка чедер.

Дыштаныр хүннери суббота, воскресенье.

Бо эмчини өске районнарже чалаар апарган таварылгада ол айтырыгны районнуң кол эмчизи-биле дугуржур.

Администрация.

КИНО

АПРЕЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Кровь, слезы, любовь, месть» (кыдат кино) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00. Видеозал: «Человек, насаждающий закон» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Принц Холен и принцесса Ранран» 13.30, «Любовь, любовь, любовь» (Индия, 2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Клетка» (АКШ) 14.00, 16.10, 18.20 шактарда.

Индекс 667000 Кызыл хоорай. Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети. Министрлер Чөвүлели. «Шын» солуннуң редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93; КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, нийтилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баарга — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аказы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 74.